

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

A magyar személynévrendszer kialakulása

Témavezető: Dr. Rác Anita
egyetemi
adjunktus

Készítette: Szalmasági Edit
III. éves magyar
alapszakos hallgató

Debrecen
2010

Tartalomjegyzék

Előszó.....	3
1. Az ősmagyar kori névtani kutatások jellegzetes forrásáról.....	5
2. Az idegen hatásra alakult, legkorábbi időből adatolható személyneveink.....	7
3. A <i>Λεβεδίας</i> [<i>lēβēdi</i>], <i>'Αλμούτζης</i> [<i>álmucs ~ álmos</i>] és <i>'Αρπαδής</i> [<i>árpádi</i>] nevek etimologizálásának lehetőségéről.....	9
3. 1. <i>Λεβεδίας</i> [<i>lēβēdi</i>].....	9
3. 2. <i>'Αλμούτζης</i> [<i>álmucs ~ álmos</i>].....	16
3. 3. <i>'Αρπαδής</i> [<i>árpádi</i>].....	17
4. Az ősi magyar névadás.....	18
4. 1. Testi tulajdonságok.....	19
4. 2. Az egyén jellemző lelki tulajdonsága vagy kimagasló képessége.....	21
4. 3. Rokoni viszonyra utaló nevek.....	22
4. 4. Az állatok, növények, illetve az élettelen környezet elemei.....	22
4. 5. Az óvónevek.....	23
4. 6. A számnév-személynevek.....	23
4. 7. A születés napjára vonatkozó nevek.....	24
4. 8. Az etnikumot jelző nevek.....	24
4. 9. A foglalkozásnevek.....	24
5. Névrendszerünk idegen eredetű keresztnevei.....	26
5. 1. Az egyházi latin eredetű nevek.....	27
5. 2. Szláv eredetű nevek.....	30
5. 3. Germán eredetű nevek.....	31
6. A kételemű személynévrendszer kialakulása.....	32
6. 1. A családnév előzményei, az átmeneti névformák.....	32
6. 1. 1. A nemzetségnév.....	33
6. 1. 2. Az apa egyéni vagy keresztneve birtokos szerkezetben.....	34
6. 1. 3. A származási hely vagy a birtok neve az egyéni név mellett.....	34
6. 1. 4. A ragadványnevek.....	35
a) Az apanéven alapulók.....	36
b) Helynévből származók.....	38

c) Köznévből alakultak.....	38
6. 2. A családnevek keletkezése és az egyén társadalmi helyzetének összefüggése.....	41
7. A nők névhasználata.....	42
8. A családnevek további alakulása.....	43
Összegzés.....	45
Szakirodalom.....	46

Előszó

Napjainkban a névtan, a nyelvtörténet önálló tudományterületeként elkülönülő ága, vonzó kutatási programokkal kecsegtet a fiatalok számára. Két fő, egymással intenzív kölcsönhatásban álló névrendszer, a személynevek és a helynevek világában végezhetünk érdekes és sikeres vizsgálódásokat.

Dolgozatom a személynevek bemutatását tűzte ki céljául a belátható kezdetektől (az ősmagyar kor végétől) egészen a családnevek kialakulásáig (az ómagyar kor és azon túllépve a középmagyar kor kb. első feléig). Kutatásom anyagát a nyelvemlékek különböző típusai szolgáltatják. Korai névadásunkat megőrkítő szórvány alig maradt fenn (l. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS „De administrando imperio” c. művének magyar tulajdonnevei, közöttük a később településnevekké is váló személynevek a törzsnevekkel együtt), és ezért az közvetlenül nem hozzáférhető számunkra, a letelepedett magyarság életéről tudósító szövegek névállománya azonban ismereteket közvetít róla, hiszen a kontinuitást képviselik.

A latin nyelvű oklevelek azok a felbecsülhetetlen források, amelyek szép számmal mutatnak fel magyar nyelvű elemeket. Mivel „oklevéladásunk a magyar királysággal és kereszténységgel egykorú” (JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929: 8), az egyházi szervezetek alapításához kapcsolódó adománylevelek, birtokösszeírások (1138/1329: DömAd., 1202–1203 k. az aradi káptalané, 1211: TÖ., 1237 k. a pannonhalmi stb.) az ómagyar kor legelejétől folyamatosan feltérképezhetővé teszik az ősi névadási szokások szerint alakult személyneveket. Rendszerszerű összefüggéseik megfigyelésével csoportokba sorolhatjuk őket.

Mindig kíváncsisággal töltöttek el a keresztnévek, mert idegen eredetük miatt nem értjük őket. Milyen jelentés társítható hozzájuk? Mi a létrejöttük motivációja? Az Árpád-korban kölcsönzött latin, szláv, német stb. eredetű nevek addigi homogénnek tekinthető személynévrendszerünknek speciális állományát jelentik, de beilleszkedésüket mutatja, hogy rövidítéssel, képzéssel vagy egyszerre mindkét névalkotási móddal magyar névvé formálódnak, ugyanakkor nem tudnak annyira sajátunkká válni, hogy ne érezzük jövevény jellegüket.

Leghamarabb a nemeseket sarkallja feudális jogaik biztosítása, hogy egyéni nevük mellett a keresztségben kapott nevüket is használják, illetve azonosításukban

a pontosságra törekvés indítja el a családnév előtti átmeneti névformák jelentkezését, azaz, hogy kilétüket a nevük másodlagos elemeként meghatározza pl. az apa-név vagy a birtok neve. Érdekük azok számbavétele a névjegyzékekben, akik nekik valamilyen szolgálatot teljesítenek, ezért a társadalom középső és alsó osztályaihoz tartozók nevében szintén a hatékony identifikáció célja és a kételemű névviselés szokásának fokozatos érvényesülése vezet az újabb, esetükben jórészt tulajdonságneven vagy foglalkozásneven alapuló megjelöléshez. Okleveleink az ilyen, személyneveket bővítő elemek névbe foglalását eleinte latin nyelvi eszközökkel oldották meg (*filius, filia, dictus; de* és *de genere* prepozíció), de hamar kiszorították őket a magyar megfelelőik (*-fi, -fia* utótag, *-i, -a, -e, -sa, -se* patronimikum képzők, *-né* asszonynév képző, a helységnévhez járuló *-i* képző).

Az ómagyar kor kései szakaszában (XIV. század közepe–1526) a személynevek már mindegyik társadalmi rétegben kételeművé fejlődnek, a korai magyar névadási szokáson alapuló megkülönböztető elem családnévvé válik, ettől kezdve az öröklődésükről beszélhetünk. Később pedig a XVI–XVIII. században újabb ragadványnév mint harmadlagos megjelölés versenghet egy régtől tartó folyamatban, hogy szintén öröklődő családnév legyen.

E helyen szeretnék köszönetet mondani témavezető tanáromnak, Rác Anitának a segítségéért munkám elkészítésében.

1. Az ősmagyar kori névtani kutatások jellegzetes forrásáról

A hiányzó források miatt még nem tudhatjuk: kb. 6000 éve, sőt előtte hogyan hívták, szólították egymást elődeink a társalgás és a társas tevékenységek végzésekor, milyen névadási szokások, módok szolgáltak a közösség tagjainak egyedítésére, megkülönböztetésére. De közzavak, fogalomjelölő nevek szemügyre vehetők már az alapnyelv több fő ágra szakadása, ráadásul azok további differenciálódása óta az egyre gazdagodó kultúrkincsből, amit a hagyomány éltetett és ültetett át. Első külföldi szórványemlékeink az arab-perzsa kútfők: Al-Džehāni elvesztett írása nyomán Ibn Rustah, Al-Gardēzī, Al-Bakrī műveinek közzavai. A *knd* [*kende ~ kündü*] és a *džl* [*džsilā ~ džsulā*] méltóságneveket, valamint a *mdžyrijjah* [*modžseri*] népnevet hagyták ránk (ÓMOlv. 2–3).

Azonban az egyének, helyek stb. korai neveit végtére melyik időszak nyújtja a kutatásnak? A X. század közepétől kerülnek elő leghamarabb magyar tulajdonnevek, tehát személynévrendszerünk alakulása is ekkortól követhető figyelemmel. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS görög nyelvű, „De administrando imperio”¹ c. művébe vannak sűrítetten ágyazva, amit tudós társaságára támaszkodva alkotott. Változatlan formában s tartalommal fűzték össze az egybegyűjtött kevert típusú és stílusú iratokat (pl. krónikák, útirajzok, követüzenetek feljegyzései), de forrásai eleve lehettek sérültek és közölhetek téves információkat is. Olyan híreket pedig, amelyekről hallomásból értesült és nem maga győződött meg, igaznak vélhetett. Az idegenek szavait szláv tolmácsok közvetítették, akik átvariálhatták az alakot, beszédük értelmét kiforgathatták. A magyar, a görög és egy bizonyos szláv nyelv különbségeit kellett a korrekt visszaadhatóságért előszóban áthidalni, írásban megfelelő betűt alkalmazni akár ismeretlen hangok jelölésére is. Külön tekintetbe kell vennünk, hogy nem az eredeti példány, csak másolatai maradtak fenn. A 948–52 között keletkezett mű e vonatkozásai lényegesek, mert bennük rejlik a tartalmi ellentmondások (értsd rajta a *Λεβεδίας* [*lëβëdi*] és *Λιούντικα* [*liün-tika*] nevek összefüggésének kérdését, az utóbbi név s az általa hívott személy ta-

¹ A császár művét MORAVCSIK GYULA fordította le (Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása), az előszóban kitér a keletkezési körülményekre is. A görögbetűs szórványok innen származnak.

lányát) és a formai hibák oka (l. *Ἀλμούτζης [álmucs ~ álmos]*). De rendeltetése (tanítás Romanosz, tizenéves fia és utódja számára) garantálja a benne foglaltak érvényét. Bizáncnak elárulja a császára, hogy miként gyengíthetők meg egymás ellen kijátszva a környező népek, melyikkel érdekük a feltétlen jó viszony, pl. a besenyők „féken tartják” (KONST. PORPH. 27) a türköket (ez a magyarokra használt megjelölése), szól az életformájukról (lakóhely, társadalmi és hadszervezet, vagyoni helyzet), követeléseik lerázási módjáról, ill. az országban lezajlott újításokról. A hatalom folytonosságának szándéka a tanácsoknak felszólító jelleget kölcsönöz, a tudósítás — ami a maga nemében messzetekintő, gondos — történelmi hitelt nyer. Tényanyaga értékét jelzi, hogy komolyan épít rá az őstörténet. De egyáltalán nem nélkülözheti a magyar nyelvészet sem, hisz a településneveken kívül (*Kápolnásnyék, Megyerics, Nemeskürt, Gyarmat, Tiszatarján, Pilisborosjenő, Hajmáskér, Keszőhidegkút* stb.) ez a törzsnevek egyetlen korai forrása. A későbbi geszták, krónikák a nagy időbeli távolság miatt nem ismerhették őket, ezért vezérnévsort adnak helyettük. Anonymus „hétmagyar”-jai: *Álmos, Előd, Kend* (~ *Cundu*), *Ond, Tas, Huba* és *Tétény*.²

A császár a magyarokról szóló fejezetekben (38–40) csakis előkelők nevét rögzítette, melyek a mondai hagyomány elemei lettek, névadásunk korai technikáinak a lenyomatai. S bár az ősmagyar kor nyelvemléktelen, a forrás rámutat ennek a névadási viszonyaira, így lehetőség nyílik nyelvi vizsgálódásra is, ami kiterjeszhető a letelepedés utáni századok okleveleinek szolganeveire, pl. 1138/1329: *Bedu, Bere, Bodus, Buba, Buda, Cegu, Ceke* stb. (DömAd.), hisz nyilván ezek is személynévteremtésünk tipikus módjai szerint alakultak. Keletkezésük még nem tisztázott, tövéghangzóval és némely képzővel is ellátott egyszótagos név, talán zárt szótagú keresztnévrövidülések (BENKŐ LORÁND 1949: 5). Mivel csekély osztálytagozódás jellemezte népünk törzsi-nemzetségi alapú társadalomszerveződését, szabadok és szolgák anyagi különbségeik ellenére legalább névadási szokásaikban nem váltak el élesen. Összevetve a két réteg neveit, kiderül, hogy egyetlen, egyöntetűen egyelemű nevet viseltek. A DAI magyar szórványai már nyelvünk önálló történetébe tartoznak, annak korai szakaszába, főleg ezért kivételes fontosságúak.

² Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította és jegyzetekkel ellátta PAIS DEZSŐ. Szent István Társulat, Bp. 2003: 23–4.

2. Az idegen hatásra alakult, legkorábbi időből adatható személyneveink

A vándorlások korában (500–896) nyelvünkre erőteljes hatást gyakoroltak a törökségi nyelvek, ami érzékletesen kifejeződik abban, hogy a konstantinoszi szöveg magyar tulajdonneveinek a többsége bennük gyökerezik. Tartós szövetségre léptünk ugyanis a kazárokkal, akiknek Kaganátusa valószínűleg a türk birodalomhoz tartozott (vö. BÁRCZI GÉZA 1958²: 66). S éppen ez a hosszú egymás mellett élés, nem pedig az etnikai összetartozás tudata vezetett a görögben *Τούρκου* [*türkü*] alakban megjelenő, ’erő’ jelentésű népnév poliszémiájához, mivel annak használatát a magyarságra is kiterjesztették.³ A *kündü* és *džsulá* méltóságnevek (személynevekben őrződtek meg: Anon.: *Cundu*, *Geula*) ekkor nyelvünk meghonosított jövevényyszavai, a kazár mintára felállított szakrális kettős királyság intézményének fő tisztségeit jelöltük velük. A *kündü* hatalma névleges, a hit ügyeibe avatott uralkodó, ténylegesen a *džsulá* parancsol és irányít.⁴

Ebből, a törökségi nyelvű beszélőkkel fenntartott kapcsolatból világítható meg a vezérek nevének zöme. Ezeket NÉMETH GYULA turkológus térképezte fel „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. írásában. Az egyaránt ’alkirály’ jelentésű csuvasos török *tarχan* a *Ταριάνος* [*tárjánu*] törzsnév (1991²: 203), a köztörök *tarqan* a *Ταρκατζοῦς* [*tárkácsu* ~ *tarhos*] személynév forrása, amelyben az *u* tövéghangzót a magyar *-cs* becéző képző előzi meg (i. m. 277). Török méltóságnevek választása az előkelők elnevezéséhez kézenfekvő lehetőségnek bizonyult, és szokványos eljárássá vált népünk vezetői közt. Egy egész névcsoport köthető ide a görögbetűs szórványokból, ilyenek még pl. a *Ζαλτᾶς* [*zalta*] nom. ~ *Zoltán* acc. < tör. *sulṭān* ’szultán’, a görögösítetlen *Ἰέλεχ* [*ěley*] ~ *Üllő* ’fejedelem’ < az *él* ’ország, birodalom, uralom’ származéka (i. m. 279 és 116). *Βουλτζοῦς* [*bulcsú*] neve árulkodik a viselője megbízásáról, küldöttként szolgált, a bolgár-török *bošug* ’elengedés, megengedés’ jelentésű szóval (i. m. 249) adekvát a *búcsú*. *Τερματζοῦς*

³ HALASI KUN TIBOR a *türk* mellett a magyarokra vonatkozó egyéb megjelölések (*onogur* és a *szavárd*, aminek a DAI-ban *Σάβαρτοι ἀσφαλοῖ* felel meg) mibenlétét is ekképp fejti fel: „a magyarságnak az *onogur*, a *szabír* [...] népekkel való politikai kapcsolatára mutat” a két név (1943: 73).

⁴ NÉMETH GYULÁNÁL olvashatunk arról, hogy „a kettős fejedelemség intézményét nem lehet dogmatikusan kezelni” (1991²: 237), mert ez változékony politikai forma. Vö. *kündü*, *gyula* ~ *ἄρχων*, mai *archón*, illetve *καρχας* [*karχα*] ~ *horka* méltóságnevek (KONST. PORPH. és ANONYMUS).

[*tormácsu ~ tormás*], a társa neve a tör. *Tarma*, ill. *Tarba* személynevekkel vethető össze 'varázsló' jelentésben (i. m. 280). A magyar nyelvben érvényesülő magánhangzó-harmónia és a *Tormás* helynév igazolja: a név első szótagja nem tartalmazhat *ē* hangot. *Árpádi* harmadik fia, 'Ιουτοτῶς [*jutocsa ~ jutas*] és *Árpádi* unokái: 'Εζέλεχ [*ézeley*], Φάλης [*fáli ~ fálisci*] és Ταζίς [*taksony*] (KONST. PORPH. 102) ún. jellemnevének (PAIS DEZSŐ 1966: 17) etimonja összeér, a vezérek feltűnő tulajdonsága, az evés szeretete nevük motivációja. Az első egyeztethető az oszmánli *yutudžu* 'ínyenc, nyelni szerető' származékszóval, *Ézeley* lefordítása nagybátyja nevének, tehát ugyanaz a jelentése, ahogy a tör. *Tas ~ m. Keve* egyaránt 'kő' értelműek. A *Fáli* 'falánk' alapszava a *fal* igenévszó (PAIS 1931: 242–3), a magyar *Taksony* előzménye a törökben elterjedt, 'tele, jóllakott, tömött, vastag, erős stb.' jelentésű **Tokşyn* személynév, ennek nominativusa a *Taζίς* (RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1927: 278–9), tehát ez a görögben létező alak.

A folyamatos érintkezés az altaji nyelvközösséggel új típusokat formált ki és szilárdított meg a személynévrendszerben. Előfordulnak az állatotemek közül főleg ragadozó madarokról vett nevek: pl. 1259: *Akus* < *Ak-kuš* 'fehér sólyom' (OkI Sz.), 1086: *Laurentius Comes filius Bese* 'kánya' (WENZEL I, 36), *Turul* 'sas': 1358: *Magister Turul filius Gregorii* (OkI Sz.), a természet tárgyai által motiváltak: *Tασῆς* [*tasi*] (KONST. PORPH.) és Anon.: *Ohtum* 'arany' jelentésű személynevek stb. Kisebb speciális csoport a számnéven alapuló tulajdonneveké: a törzsek összefoglaló megjelölése a *Hét Magyar*, 1138/1329: *vtwendí* nevű szolga (DömAd.), *Hatvan*, *Hét* helynevek (OkI Sz.) stb., amelyek biztosan követnek török névalkotási módot. Vö. a vándorlások korabeli *onogur* népnév tíz törzs gyűjtőneve, *Törtel* < kun *tört-äl* 'négy vidék' (GOMBOCZ 1915: 38) és HOUTSMA: *Dokuz-Timur* 'Kilenc-Acél' és *Alty-Bars* 'Hat-Párduc' személynevek, RADLOFF: *Altu* 'Hat' nevű hős szerepel a jenyiszeji feliratokban stb. Nehéz megragadni a mögötte húzódo szemléletet, Anon.: *Eleud-je*, a *Ketted* és a *Hatos* (OkI Sz.) nevek a születési sorrendet, ill. az egyén gyerekeinek számát jelezhetik.

3. A *Λεβεδίας* [*lëbëdi*], *Ἀλμούτζης* [*álmucs ~ álmos*] és *Ἄρπαδής* [*árpádi*] nevek etimologizálásának lehetőségéről

3. 1. *Λεβεδίας* [*lëbëdi*]

A népünket egyesítő s 830 után a Fekete-tenger partjaihoz, a Don és a Duna alsó folyásának vidékére kalauzoló vajda neve, a *Λεβεδίας* [*lëbëdi*] teljes bizonyossággal nem török, ugyanakkor bizonytalan magyar etimológiájú. *Λεβεδία*⁵ az első, írásban fennmaradt pusztai személynévi eredetű helyneveink korabeli magyar hangzósága szintén [*lëbëdi*], mivel összetett suffixumot hoz létre a görög *-α* országnév- és a *-ς* személynévképző a végén, neve feltehetően (a szöveg vallomása szerint) birtokos szerkezetből (*Λεβεδία βοέβοδος*-a 'Lëbëdi vajdája') állt elő (GYÓNI MÁTYÁS 1943: 81). Alaktanilag tovább tagolható a név *Lëbë-* töre és *-di* képzőre, ennek *-i*-je véghangzó. Nyelvünkben épp kezdődő folyamat ez idő tájt a *tő-* és véghangzó lekopása. Az Árpádok uralkodása alatt, az ómagyar kor elején még erőteljes a vokálisok őrzése: pl. 1138/1329: *Sobolci, Tosu* (DömAd.), Anon.: *zobolfu, thofu* stb. Ebből következően az ősmagyar kor után is várható még a teljes *Lëbëdi* forma, de véghangzó nélkül, első szótagi *ë > e* nyiltabbá válással és később a képzés helyének eltolódása folytán (*β > v*) van már esélye a *Leved*-nek is.

A vajda nevének etimonját GOMBOCZ feltevése, aztán annak JAKUBOVICH, PAIS, BÁRCZI és BENKŐ általi továbbgondolása adja, de az elméletnek maradtak gyengéi a kutatás folytatásához. Felülvizsgálandók azok a koncepciók, amelyek *Lëbëdi*, *Λιούντικα* [*liüntika*], aki *Árpádi* egyik fia (KONST. PORPH. 101) és Vazul fia *Levente* herceg — akit a krónikák hatalmi érdektől befolyásolva Szár László sarjának írnak (VÁCZY PÉTER 1940–41: 304–38) — nevét egybehangzóan a *lesz* létigéből eredeztetik, de ha ez nem sikerül, kizárják az egyiket az ige családjából.

GOMBOCZ ZOLTÁN „Levente” c. írásában bizonyította, hogy az Árpád-kori személynév független a *levente* közszótól, ami a hódoltság korában a szerb-horvát közvetítette, 'katona, hős' jelentésű, oszmán törökből elterjedt vándorszó, végső forrása a perzsa *levend* (1916: 305–10), és nem számol a személynév jövevény

⁵ BENKŐ (1984: 393–4) úgy véli, hogy az új haza központi részét, a vajda feltehetőleg téli szálláshelyét fedhette le ez az elnevezés. *Lëbëdi* nem tekinthető az egész magyarság lakhelyének, hisz a pusztai személynévből lett helynevek településnevek, csak kisebb területet jelölnek. A név képzővel történő beillesztése az országok sorába Konstantinosz eljárása, analógiái: *Τουρκία, χαζαρία* stb.

voltával, holott nézete kifejtését MELICH JÁNOS helytálló megfigyelésével kezdi: „*Leventa–Levente* fejlődéssorral van dolgunk” (i. m. 309). Eltekintett annak kontextusától: „A magyar nyelvbe átkerült vegyes hangrendű két- és háromtagú szavak először változatlanul megmaradtak, s csak később történt meg bennük a magánhangzóilleszkedés. A magyarban legelőször *megya* (*mega*), *dinnya* (*dinna*), *Vénnya* (*Ueihna*), *Kinessa*, *Leventa*, *Verőcze* (*Vereuca*), *szerecsa*, *Attila* stb. volt, s ebből csak később lett *megye*, *dinnye*, *Vinnye*, *Kenese*, *Levente*, *Verőcze*, *szerecsse*, *Etele* stb.” (1905: 396). Kifogásolható GOMBOCZ hipotézisében, hogy csak a *Levente–Leventa* alakokat közli, holott a herceg nevét először említő forrás, az 1285 k. készült Kézai Krónika *Luenta* formát (SRH. 1: 173) is feltüntet, s a XIV. századi Krónikakompozíció e mellett még tartalmazza a *Leuente* változatot is (SRH. 1: 334). Az adatok épp az idegen eredet gyanúját súlyozzák, mellőzésük a koncepciót gyengíti, s megkérdőjelezi a továbbiakat. A tanulmány szerint a *Leventa* és a *Fehéra*, *Pénteka* (1916: 309) nevek közös jelensége az *-a* kicsinyítő képző. Ha a *Leventa* névalakot megfosztjuk ettől és tövéghangzóval pótoljuk a helyét, kapjuk a **Leventi*-t, ami előzménye lehet a *Levente* névnek. Ezt GOMBOCZ végső megállapításában így járja körül: „Legrégibb személyneveink közt kétségkívül vannak török eredetűek [...] de vannak eredeti magyar, finnugor eredetűek is: *Lél*, *Keve*, *Emese* stb. Azt hiszem, ebbe az utóbbi csoportba tartozik a *Levente* is” (i. m. 310). S ha a történészek szerint azonos a *Leventa* és a *Λιοβντικα* név, aminek ő *Liunti* vagy *Liünti* magyar alakot tételez fel, akkor „nincs okunk kételkedni” azonosságukban (i. h. 309). A *lenni* ige származékainak vallja őket, jelentésük a dunántúli *lende* után ’rokon, atyafi, ivadék’, és ebben a *lende* tájszóban a leendő futurust látja (i. h. 310). Később a *Lende* és a *Lente* nevekkel (1917: 237) erősítette nézetét, napjainkban azonban FEHÉRTÓI KATALIN cáfolja: „Egyszerű és világos számos hozzá hasonló szláv eredetű és képzésű személynév maradt fenn helyneveinkben a XI. századtól, alaki analógiái egész sorozatban tanúsítják a helyes etimont (l. 1211: *Zemente*: PRT. 10: 506)” (1997: 431–3). GOMBOCZNÁL a *Lëβëdi* nem szerepel, a lábjegyzetben közli, hogy „a herceg nevét nem számítva a *Leventa* v. **Leventi* egyébként sem mint személynév, sem mint helynév nem fordul elő” (1916: 309). Mégis említ egy *Lewedi* nevű személyt, aki 1138/1329: „in villa Hedekcut” szolgált (DömAd.).

Ez az adat segítette hozzá JAKUBOVICH EMILT alapvetése felállításához, ami „Lél és Lebedias” (1918: 225–30) c. írásában körvonalazódik. Úgy tartja, hogy a honfoglalás idejében és előtte keletkezett személyneveink vagy magyar, vagy török eredetűek. Ehhez MELICH tud kellően hozzászólni „Szláv jövevényszavaink” c. művével (1903 és 1905), amelyben szláv, német és latin eredetű Árpád-kori személyneveket sorakoztat fel vele szemben. De JAKUBOVICH csak két eshetőséggel számol: „eredeti török szó *l*-lel nem kezdődhetik” (i. m. 225), tehát a magyarból fejthetjük meg a *Lél*-t — a *lélek* az alapszava, de tanácsos összevetni az ócseh *Lel*, *Lela*, *Lelek*, *Lelata* nevekkel (FEHÉRTÓI 1997: 434) — és a *Λεβεδίας*-t, s mert tudunk *Nemvaló* és *Balmaz* ’nem levő’ nevű személyekről, mert a *lenni* igéből származtatja GOMBOCZ a *Lende*, *Levente* neveket, valamint a *Lewedi* adat ismeretében „azt hiszem [...], hogy a *Levedi* is a *lenni* igének származéka” (1918: 229–30). De az, hogy milyen módon alakultak a létigéből, nála sincs kifejtve. Valamint ő is elsiklik más nyelvi adatokból levonandó tények és asszociációk felett, ezért pontatlan a levezetés. Helyre kell igazítani érvelésében az idegen *Balmaz* nevet, amely a *bol-* ’van’ tő és a *-maz* negatív participium képző együttese (GOMBOCZ 1915: 28), jelentése inkább ’nem van, nem él’. Épp a törökből nem bizonyítható személynévi használata (**Bolmaz*), a magyar nyelv pedig helynév részeként őrizte meg: *Balmazújváros*. JAKUBOVICH többek között eltekintett attól is, hogy az ősi magyarban a sámánhitből fakadóan vannak *Nemél*: 1138/1329: *Numel* (MonStrig. I, 89), *Nemvagy*: 1174: *Numwog* (OkISz.), *Nemvaló*: 1208–1235: *Numuolohod* (VárReg. 45.§) és *Mavagy*: 1138/1329: *Mauog*, *Mawog*, *Mawag* ún. óvónevek (MonStrig. I, 89, 90, 93, 95 - hat szolgálé); de olyan, ami valaki létezését állítja létigével, amelyen képző végzi a kicsinyítést (*Lëβë-di* ’lev-öcske’), nincs még egy. A tanulmányban a *Balmaz* és a *Lëβëdi* nevek összefüggésének alapját ebben a közös óvónévi sajátságban sejtethetjük. Előfordulhatott viszont olyan eset, hogy a magyar *-di* képző eredeti funkciója, tehát a kicsinyítés-becézés már nem volt világos a nyelvtudat számára, mert átmeneti jellegűvé tette, amikor minden kedveskedéstől mentesen csak tulajdonnév képzésére szolgált. Ha a *Lëβëdi* kapcsán személynévképző funkcióban alkalmazták a *-di* képzőt, akkor nem óvónév (’levő’ és nem ’alig levő’), ha pedig a képző szerepe mosódott el, a változás a névteremtés motivációjának feledésbe merülését vonta maga után, a *Lëβëdi* óvónévi sajátsága

már nem érzékelhető. Később a keresztény hitre térés az óvónevek inspiráló elvét meg is szüntette, a létigéből történő névalkotás viszont rögzült szokásként követhető modellt kínált. Csak fenntartással említhetem meg az 1138/1329: *Leue* (DömAd.), 1386: Petrus dictus *Leue* (Zi. 4: 323) neveket, ugyanis ezek kiindulása lehetett a szláv *Lev* is. S ha a *Lěbědi* is ennek folyománya, képzője személynévből hozott létre újabb személynevet, joggal tekinthetjük B. LŐRINCZY ÉVA terminusával élve „kicsinyítő-névképző”-nek (1962: 39–40). B. LŐRINCZY próbált rávilágítani a személynevek keletkezésében részt vevő képzőink köztes jellegére, konkrétan az *-s* ~ *-cs* képzővel és annak bokraival (*-sa* ~ *-se*, *-ska* ~ *-ske*, *-sti*, *-csa* ~ *-cse*, *-csi* stb.) alakult nevek rendszerezése kapcsán. Vizsgálódásai arra a felismerésre vezetnek, hogy a magyar közszavakon funkcionáló becéző képzők nem alakultak át teljesen személynévképzőkké, mert többféle jelentéstársítást engednek meg. Az *-s* képző jelentésváltozása jól illusztrálja ezt a jelenséget. Az eleve *e* képzőt viselő közszavak közül a valamilyen testi, lelki tulajdonságra vonatkozók és egy bizonyos foglalkozásra, ill. annak eszközére utalók személynévvé formálódását az *-s* eredeti közös valamivel bírás, ellátottságot, pontosabban ennek bővelkedést kifejező jelentésárnyalata indította el. Az *-s* képző alkalmassá vált jellemző tulajdonság kifejezésére (pl. 1086/XII–XIII. század: *Curmes* ’körmökkel bíró’ → ’nagy vagy erős körmökkel bíró’), de az új funkció nem lépett a régi helyébe, csak gazdagította azt. Ezzel szemben teljesen lezajlott a változás folyamata az eredeti magyar nevek másik csoportjában, ugyanis a kezdetben valamivel bírás, ellátottság értelmet hordozó *-s* képzős melléknevek szófajkategória-átcsapás következtében foglalkozásnevekké főnevesültek, míg a képző foglalkozásnévképzővé fejlődött (i. m. 11–58). A *-di* képzőhöz visszatérve elmondható, hogy jelentését az előtte álló alapszó minősége alapvetően befolyásolta, ahogyan az más kicsinyítő-névképzőt is színezett, illetve színez.

Itt érdemes kitérni BALÁZS JÁNOS etimológizálási kísérletére, mégha mellőzte is benne a *Leventé*-t. Szerinte ugyanis a *Lěbědi*, *Liüntika* (KONST. PORPH.), 1138/1329: *Lewedi* és *Leue* nevek (DömAd.) a fgr. eredetű *lō* ige **lewe-* tőalakjának igenévi **leweü(e)* ’lövő’ formájára mennek vissza, aminek a IX. században jöhetett létre az *i*-ző nyelvjárású **liü-* változata (1980: 248). A *-di* tehát mint kicsinyítő képző ’lövőcske’ értelmezést implikál, ami első vajdánk rendszeres fel-

nőtt kori harci tevékenységére vonatkozik. Ugyanolyan funkcióban a hagyományos, a *Lëbëdi*-t létigéből magyarázó állásfoglalásban pedig óvónevet eredményez a kapcsolódása. Ettől a magyarázattól BALÁZS különben szemantikai nehézsége miatt határolódott el: „Nehéz megértenünk hogy vajon hogyan keletkezhetek olyan nevek, amelyek [...] azt jelölték, hogy viselőjük levőben, vagyis fejlődőben van” (i. m. 247). Mivel az óvónevek a pogány magyarok idején a gyermek létének letagadásával vagy annak elégtelenségét hangsúlyozva az ártó szellemek megtévesztésére szolgáltak (l. pl. *Numwog* ’nem vagy’, *Mawog* ’csak ma vagy’, stb.).

JAKUBOVICH korábban bemutatott javaslatát PAIS DEZSŐ fejlesztette tovább, ő a *lesz* létigét igenévszóként fogja fel. *Lëbëdi* > *lëv-* tő és *-di* (~ *-ti*) képző, *Liünti* > *Liü-* tő és *-n + -ti* képzőbokor, *Lëvënte* > *Lëv-* tő és *-n + -t + -e/-a* képzőbokor, a három név eredetében tehát összefonódik, jelentésük ’levőke’ (1966: 6). S mert névszóképző nem járul igéhez, l. pl. ’Αρπαδής (KONST. PORPH.), 1138/1329: *Besenehdí*, *Fiadí*, *Sulgadí* (DömAd.) stb., a *liü-* > **lív-* a létige olyan névszói variánsa a *lëv-* mellett, mint a *hisz* ige *hív*, *hű* származékai (i. h. 6). Nem nyugszik biztos alapokon ez a konstrukció sem, mert a régiségből nem igazolható a *liü-* nomen-tő. Továbbá ahogy FEHÉRTÓI írja: *-nti*, *-nte* / *-nta* „nomen-képzőbokok a magyarban nem voltak és ma sem léteznek”, az utóbbi kettőről feltételezhető, hogy a szláv orrhangzós *-ęta* személynévképző magyar megfelelői (l. alább *Lověta* > *Levente*, 1997: 434). PAIS is kitér az adománylevél *Lewedi*-jére, s rajta kívül az ugyaninnen idézett *Leue* libertinus nevére, aminek szerkezete: *Lëv-* tő + *-e* képző. Az itt található *Hiuedi* név pedig a *Lëvëdi*-vel adekvát, analóg forma a *hiü* ~ *hiv* igenévszóból (1966: 7). De FEHÉRTÓI közli a szerb-horvát [...] *Ivet(a)* > DömAd.: *Iwed(i) -t* > *-d* névvégi zöngésüléssel alakult személynevet (i. m. 439), amely talán szintén azt a jelenséget példázza, mint az *Iuan–Hyuan*, *Abraham–Habraham*, *Vnoca–Hunoca* stb. nevek, hogy egy *h* hang kerül a magánhangzóval kezdődő nevek elé és ezen alakok váltakozása jellemző az Árpád-korban (i. m. 435). PAIS a *Λιούντικα* íráskép hatására pontosított nézetén: a *Λιούντικ* magyar formán *-k* képző bővíti az *-n + -t* képzőbokrot (1933: 42). BÁRCZI „Régi magyar nyelvjárások” (1947) c. könyve a *Lëvëdi–Liüntika* nevek eltérését egy *i* > *ë* nyíltabbá válási folyamattal indokolja, ami nyelvjárási sajátosság. Az ő hatására gondolhatta ki PAIS az *ë*-ző és *v*-ző (*Lëvëdi*, *Levente*, *Leue*) meg az *i*-ző és *j*-ző, illetve hiátusozó

(*Liüntik*, „*líszek, líssz, líszen, lígy*” stb.) nyelvjárási oppozíciót (1953: 292–3). Ezt könnyen elvethetjük, hiszen a *lesz* ige *liü-* töváltozata egy forrásból se ismert, *Λιούντικα* máig hapax legomenon, azaz kizárólag egyszer előforduló névalak, így valójában nincs módunkban az eredetét vizsgálni. Következtetések levonásához meg semmiképp sem használható fel.

Lëßëdi neve újabb megoldásokra várt. A létige *liü ~ lëü* tövére (*Liüntika ~ Lëßëdi*) bizonyító erővel bír a többi *sz/ v/ Ø* tövű ige hasonló nyelvrendszerbeli viselkedése. Ezt a következő lépést a már régi elmélet továbbgondolásában BÁRCZI (1954: 377–8) és később őrá építve BENKŐ (1984: 390–8) tette meg. A fenti tőcsoport tagjait több példával is szemléltették, a *vő* (*vesz*), *tő* (*tesz*), *hű* (*hisz*), *tű* (*tövik*) igevek ősmagyar alakjai tartoznak ide. Szerintük tehát a *Lëßëdi* töve azonos a *levő* folyamatos melléknévi igenévvel. PAIS javaslatát, miszerint a *liü ~ lëü* tő képzőborkorban folytatódik, egybehangzón tarthatatlannak mondják, de a *Liüntika* és *Levente* nevek végződésének kérdését nyitva hagyják, mert nem tudnak más meghatározással szolgálni. PAIS „Bulcsú” c. írása cáfolja BÁRCZI és BENKŐ látásmódját: „abban a nyelvtörténeti korban ez az igenév *lëveγ(ü)*, illetőleg ragozott-képzett formákban *lëveγe-* alakban lehetett volna meg, tehát *-di* kicsinyítő képzővel: *Lëveγedi* alakban, amit Konstantinosnál nyilván *λεβεγεδι*-nek vagy *λεβεγεδι*-nek találnánk meg” (1956: 140). A *Lëveγdi*-t ugyanis ilyen változások érnék: *Lëßëüdi* (a spiráns vokalizációja) > *Lëßëüdi* (*ë > ö* labializáció) > *Lëßë* (monoftongizáció) a *levő* alapszó + *-di* képző. PAIS végül még *Liüntika* és *Tarkacsu* azonosításához is eljutott — ez a DAI egyik ellentmondása: *Liüntika* lentebb, *Árpádi* fiai közül hiányzik, holott így határozza meg (KONST. PORPH. 101–2) —, nevük szemantikai egyezését abban látja, hogy *Tarkacsu* a tör. *tara* ’leszármazik, keletkezik’ ige *-qač* képzős névszói származéka (1960: 95). Azonban ez nem felel meg névadásunk ősi hagyományának, ti. hogy egy személynek egyetlen neve volt!

GYÖRFFY GYÖRGY szemantikai összefüggés alapján közös török eredetűnek véli *Lëßëdi* és Anon.: *Eleud* nevét (1996: 462–7), *Eleud Lëßëdi* mint első vezér. Szinte semmi valószínűsége e kapcsolatnak, a hangalakjuk is távoli és P. mester kora *Eld*, *Elud*, *Elid*, *Eldu* nevei (ÁKSz. 114) nyomán maga teremthette a jellegzetes, ’ős’ jelentésű beszélő nevet, az apa mivoltában hangsúlyos személyt jelölve meg vele (BENKŐ 1998: 29–30).

FEHÉRTÓI KATALIN képvisel napjainkban új nézetet az Árpád-kori *Levente*, *Leue* és *Lewedi* név eredetéről, a *Liüntika* egyetlen adata miatt nem fejthető meg, a *Lëbëdi* pedig csak feltevésre vezet. A *Levente* szerinte az idegen eredetű, de nyelvünkbe beillesztett, azaz a hangtani és alaktani sajátosságokhoz hozzáigazított szl. orrhangzós *Lovęta* személynév változata, ami a *lovъ* 'vadászat' tő *-ęta* képzős formája (1997: 429). A lengyel személynévszótár (nyugati szláv nyelv) korabeli (X–XI. századi) adatot kínál: „*Lowęta*: 1136: Sirdnici cum his possessoribus [...] Me-sec, Mantina, *Louanta*” (TASZYCZKI 3: 336; SVOBODA 166). A veláris *Louantá-t* hangrendi átcsapás alakította *Leventé*-vé. A herceg családjában divatoztak a szláv nevek, hisz atyját *Vazul*-nak (~ *Vaszil*), nagybátyját — akinek orosz hercegnő volt a felesége — *László*-nak (~ *Vladislav*) hívták, s ez esetleg befolyásolhatta az ő elnevezését. Másfelől lengyel környezetétől is átháramolhatott rá a név, amikor apja megvakítása után hozzájuk menekült s huzamosabb ideig náluk tartózkodott. Külföldről András nevű testvérével együtt 1046-ban Orseolo Péter ellen hívták haza. Végig pogány maradt, hűen ehhez a nevével, amit FEHÉRTÓI határozottan elkülönít, mondván: „az Árpád-kori *Leue*, *Lewedi* személyneveknek sem a magyar létigéhez, sem a szláv eredetű *Levente* személynévhez nincs közük” (i. m. 439). Mivel a *Leue* és a *Lewedi* (DömAd.) eredetét az Árpád-korban népszerű szl. *Lev* személynév és a m. *-e*, ill. (? *-t >*) *-d* képző társításában látja (i. h. 439). Ennek akkor van esélye a vajda neve kapcsán, ha már az ő korában ismertük és használtuk ezt a nevet. A IX. századi magyar nyelv *Lëbë-* tőhöz hasonlatos jövevényelemeinek életét szükséges átfogóan tanulmányozni! Szem előtt tartva, hogy „egy személynév *-d(i)* végződése nem lehet döntő érv az alpnév magyar (finnugor) eredete mellett [...] némely jövevénynev *-d(i)* végződése etimologikus: DömAd.: *Tungul-di* hn. < német *Thingold* szn., *Gudi* szn. < szl. *Gudim* szn.” stb. (vö. FNESz.), ill. „a névvégi *-t >* *-d* zöngésülés eredménye lehet [...] a szláv képzős jövevénynevek Árpád-kori *-d* végződése: [...] ócseh *Bogut >* 1211: *Bugud* (vö. 1086: *Boguta*: DHA. 255), [...] szerb-horvát [...] *Ivet(a) >* DömAd.: *Iwed(i)*” stb. (i. h. 439).

Lëbëdi eredetét illetően tehát nincs nyugvópont a magyar személynévkutatásban. Elképzelhető-e, hogy a *Lovęta* — amiből hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett a *Levente* — előbb egy *Lëbëd(i)* forrása? Vagy inkább a *Levente* az előzménye a *Lëbëdi*-nek, ha az utóbbiban denazalizáció játszódott le? Így egy szl. *Lovęta*

> m. *Levente* > *Lëbëdi* alakulási folyamat írható le. Feltevéseim egyikét további személynevek analógiája támaszthatná alá, viszont első fejedelmünk neve jelenleg egyedüli szórvány.

3. 2. *'Αλμούτζης [álmucs ~ álmos]*

GOMBOCZ „Árpádkori török személyneveink” c. munkájában *'Αλμούτζης [álmucs ~ álmos]*⁶ nevét egy 920 körül élt volgai-bolgár fejedelem IBN RUSTAHNál előforduló *Almyš* nevének felelteti meg, az *al-* 'venni' ige *-myš* képzős alakjának 'vett' jelentést valószínűsít és kizárja a *-müš*, *-muš* labiális olvasatokat (1915: 4, 26–7). Ugyanis a *i ~ u* hanghelyettesítéssel a név átvételekor a magyar nyelvhasználók oldották fel a vegyes hangrendet, ha a *i* a magyarban netalán mégis létezett, *i > u* labializáció következett be. LIGETI LAJOS viszont kételkedik ebben az etimonban, mert legrégebbi tör. eredetű személyneveink sem bolgár-törökök (1926: 80–2). GOMBOCZ ellentmondásba keveredik önmagával, hiszen ő is hangsúlyozza: az ótör. jövevények csuvasos (~ nyugati török/bolgár-török/ogur-török) nyelvváltozatokból valók; a tör. eredetű magyar személynevek alapszavai pedig a köztörök (~ keleti török/kozár-kabar, a honfoglalás után besenyő és palóc-kun) típusba tartoznak (1915: 5). Fel kell tennünk ezért a köztörök alakok közé kevés csuvasos török név beszivárgását (l. még fent *Βουλτζός [bulcsú]*). Anonymusnál első vezérünként szerepel *Almus*. Hogyan viszonyul neve a fenti formákhoz? Konstantinosz magyar szórványán a *-ης* görögösítő végződés. De mi magyarazza már a török név kapcsán a szóvégi *τζ [cs]* ~ *š/s* eltérést, hisz az utóbbinak *σ* vagy *ζ [z]* a betűjele (*'Αλμούτζης* Kálmán király öccsének, Álmos hercegnek neve) (GYÓNI 1943: 17–8)? NÉMETH szerint az *š* hangot becéző-kicsinyítő képzőnek tartva lecseréltük a vele azonos szerepű *-cs* képzőre. Azt javasolja, vegyük mindegyik alapjául a fgr. *almu ~ álom* szót, így a különféle említések alakvariációk, l. *Tárkácsu ~ Tarhos*, *Tormácsu ~ Tormás* stb. (1991²: 276).

Az *Álmucs ~ Almus* név feltétlenül megkíván még néhány észrevételt. Mivel értelmetlen a neki tulajdonítható 'álmoka' jelentés, hisz elvont fogalmat nem kicsinyítettünk, igazat adhatunk B. LŐRINCZY ÉVÁNAK, szerinte a képző „elsősorban

⁶ MORAVCSIK a görög szöveg három fennmaradt (két párizsi és egy vatikáni) másolatának filológiai vizsgálata során tisztázta a szórvány helyes írásmódját. A *σαλμούτζης* nem alakváltozat, a szigma egy *ó* kötőszó eltévesztése, ez a szövegromlás vivódott tovább (1926: 82–4 és 1938: 286–8).

arra szolgált, hogy a közsónak személynévi jelleget adjon” (1962: 45), vagyis személynévképzőnek értékelhetjük. Az *Almyš* kölcsönzésekor a képzőcserén kívül $s > cs$ affrikáció, később az *Álmos* alakok terjedésénél deaffrikáció is feltehető a magyarban. Nem tudjuk az idejét, hogy mikortól szorult vissza a *-cs* képző, de figyelemreméltók a vezér nevét őrző *Álmos*, *Álmosd* helynevek, hiszen már a Kárpát-medencébe költözéskor *s*-ező formákat adathatunk, az Árpád-korban pedig az *Álmos* személynévek teljesen elszaporodtak.

Közismert *Álmucs* mondája, amivel P. mester először fejté meg a nevet: Emesét (*Emesu*) *Vgek* feleségét álmában reászállva teherbe ejtette egy turulmadár (~ lat. *astur*). A totemizmus jegyében — ami általános jelenség volt a belső-ázsiai és szi-bériai népeknél, pl. a türkök és ujugrok farkast, a kara-kirgizek és baskírok kutyát tiszteltek (GYÖRFFY GYÖRGY 1993: 40) — származtattuk magunkat ettől az állat-őstől. A magyar *turul* szó forrása a bolgár-török eredetű *toğrul* ’szétdaraboló’ madárnév lehet (NÉMETH 1991²: 274). *Álmucs* születését az álom tehát előre jelezte, a neve ’megálmodott’ értelmű. Anonymus a történelmileg hiteles nevet és az álomlátás eseménysorát készen vette, már maga ez a hagyomány *s*-ezővé formálhatta az alakot a kifejezés kedvéért, ezért az *almu*- alapszót ne tartsuk bizonyosságnak! Az általa készített másik etimonban a lat. *almus* és *sanctus* szavakat társította össze közös ’áldást hozó, szent, kegyes’ jelentésük alapján (Anon. 22). Az asszociációra az Árpád-ház szent királyai jogosították fel, de kétségkívül hajtotta a dinasztia legitimálásának célja. B. LŐRINCZY ÉVA — mivel „a képző pontos értékelése aligha lehetséges” (1962: 46) — a tárgyalt nevek kapcsán bemutatott három megfejtést egyaránt elfogadhatónak gondolja, tehát lehet az *Álmucs* ~ *Almus* az *almu* *-cs* ~ *-s* kicsinyítő-névképzős származéka vagy a latin közsók megfeleltetésének eredménye és esetleg a tör. *almyš* átvétele során keletkező névalak. Az ómagyar kori *Almus*-ok egy része pedig már bizonyosan jellemnév a *Horogus*, *Hotolmos*, *Serelmes* stb. (PAIS 1966: 17) analógiájára.

3. 3. ’Αρπαδής [árpádi]

A vándorlások korában, törökségi nyelvű szomszédaink ösztönzésére tértünk át a félnomád életmódra. Már a növénytermesztés is szerepet játszik az életünkben. ’Αρπαδής [árpádi] az atyja, ’Αλμούτζης [*álmucs* ~ *álmos*] helyett megválasztott fejedelem, miután a magyarokat az ’Ατελκούζου [*Etëlküzü*] nevű helyen elszállá-

soló *Λεβεδίας* [*lëβëdi*] vajda 890–93 táján lemondott erőtlenségére hivatkozva a kazárokkal kötött véderőszövetség megújításakor (KONST. PORPH. 99). Dinasztia-alapítónk neve a tör. *árpa* jövevény növénynévhez csatolt magyar *-di* képzővel alakult. P. mester a latin *-us* nominativusi végződésű *Arpadius* és a már véghangzóhiányos *Arpad* formát közli. GOMBOCZ elképzelhetőnek tartja, hogy az *Arpa* személynevet kölcsönöztük és ezt láttuk el képzővel (1914: 282), ez történt tán az 1193: *Buzád* személynév (Oklsz.) < török *búza* esetében is.

4. Az ősi magyar névadás

Az ősmagyar kor végébe nyúló személynévvizsgálat szerint tehát vannak magyar közszóból alakult és idegen eredetű, átvett nevek. Az utóbbi jelenhetett meg eddig, mert ide tartoznak a török eredetű magyar nevek, amelyeket élenjáróink és a törzsek a szerveződésük folyamán előnyben részesítettek. Ezek világossá teszik, hogy nem szabad következtetnünk egy névből viselője etnikai hovatarozására, mert a nem belső keletkezésű megjelölések választása mögött a névdivat jelensége áll, s ez befolyásolja azok gyakoriságát is. Az új hazába költözéskor, a Kárpát-medencében is érintkeztünk ugyan köztörök nyelvű népekkel (kun, besenyő stb.), de rájuk már a mi kultúránk fejtett ki jelentős hatást, csökken tehát a törökből etimológizálható személynevek száma. A folytonosság érzékeltetésére: 1226: *Aba* szn. (VárReg. 343.§), 1228: „*de genere Aba*” nemzetségnév (CD. III/2: 151) < *aba* ’apa’ tiszteleti jelző; Anon.: *Hulec* < *Ilik*, *Álik* ’fejedelem’ méltóságnévből (GOMBOCZ 1915: 47), mint az *’Éλεχ* (KONST. PORPH.), a név *h* kezdőhangja betoldás lehet, módosult így más Árpád-kori személynevek eleje is (l. a *Lëβëdi*-nél); Anon.: *Tuhutum* [*töhötöm*] ~ *Tétény* < az ’alkirály’ jelentésű *tijit* kapott magyar *-m*, ill. *-ny* képzőt (MELICH 1904: 133–4); *Horca*, a fia neve bírói tisztséget jelentő közszóból ered, megfelel neki a *καρχας* (KONST. PORPH.), párhuzamos meglétük utalhat arra, hogy kétféle török nyelvjárásból kölcsönöztük a méltóságnevet, de történhetett hangátvetés is (TESz.); 1418: *Johannis dicti Torontal* (Oklsz.) < baskir *töröntaj* ’kis sólyomfaj’, a madárnév motiválta névadást fémjelzi (l. fönt *Bese*, *Turul*); a női nevek közül említhető a nyelvrendszerbe tövéghangzóval betagozódó Anon.: *caroldu* és *faroltu* ’Sötét arcú Hölgymenyét’ és ’Fehér arcú Hölgymenyét’ (NÉMETH 1991²: 251), számnév-személynevek: 1211: *Wtod*, *Harmas* (Oklsz.) stb.

Tudjuk, hogy „meghonosodott jövevényszókból a magyarban keletkezett tulajdonnév nem tekinthető idegen névnek” (BÁRCZI 1958²: 129), ezért a csuvasos török nyelvváltozatból átkerült elemek mint saját közszavaink személynevek alapjául szolgálhattak pl. Anon.: *Borsu* < a *bors* fűszernövény nevéből alakult, 1181: *Som* (OkISz.) stb.; *Gyisznoud* (BENKŐ 1950: 20) < *disznó* állatnév az előzménye, stb.; az újabb magyar nyelvi *Gyöngyi* 1305-ben *Gungus* (MonStrig. II, 560) < tör. *jīnjū* < kínai *čen-ču*; *Cusid* [*Küsid*] (Képes Kr.) < *kicsi* tulajdonságnév; *Bő*, *Bód* ’fejedelem’ → ’hatalmas, előkelő’ → ’gazdag’ (PAIS 1927: 503) kívánságnév stb.

E nevekkel szemben sorakoznak a finnugor ill. magyar töből alkotott nevek. Lexikális felépítésüket a névadás motivációja befolyásolta. Az alapszó fogalmi és konkrét jelentését nézve különböző csoportjaik különíthetők el. A tulajdonnévvé vált közszót hamar felismerjük, hiszen ma is élnek aktív szókincsünkben, gyakoriak a nyelvhasználatban. Bizonyos nevek többféleképp minősíthetők, ahogy a külső tulajdonságon alapuló 1208–1235: *Genuruch* < *gyönyörű* (VárReg. 257.§) bók-névnek is. A nevek kapcsolódásai hálózatot képeznek.

4. 1. Az egyént elnevezhetik kinézete feltűnő vonásáról. **Testi tulajdonságok:**

a) A haj- és bőrszín: 1138/1329: *Fekete* (DömAd.), 1211: *Zeuke* (TÖ.), 1208–1235: *Feherfa* (VárReg. 169.§), *Feiercham* acc., *Feierche* [*fejércse*] (1934: 109).

b) A testalkat és a termet: 1237: *Erous* és *Ereuf* (ÓMOLv. 89), *Genge* (ÁOK. XII, 368), 1247: *Nogus* (MonStrig. I, 370), 1211: *Cusit* (Pannh. Tih. 1/5) és *Mogus* (TÖ.) stb. Az utóbbi név két levezetésre ad módot: DEME LÁSZLÓ úgy véli, hogy a *mag* ’spermium, férfi szaporítósejt’ jelentésű közszókból alakult (1958: 23–7), azonban ennél valószínűbb a *magas* melléknév felhasználása, amely a személy megjelölésére alkalmas megkülönböztető jegy. De a melléknév kapcsolódik a főnévhez, ha abból hozták létre a nomen possessoris ’valamivel való ellátottságot kifejező’ képző illesztésével. Ennek folyamatát B. LŐRINCZY ÉVA már bemutatta: „a ’granosus, maggal bíró’ → ’kifejlett, megnőtt’ → ’hoch’ jelentésfejlődés [...] teljesen elmosta a *magas* melléknévnek a *mag* alapszóhoz való viszonyát, következésképpen a szó képzett voltát, s a képző eredeti jelentését” (1962: 57). Végeredményben újabb taggal gyarapodott tőszavaink rendszere.

c) Az emberek megjelenésükkel tesznek valamilyen benyomást egymásra, s ha az az illető meghatározó sajátja lesz, a közösség rögzítheti neveként: 1208–1235: *Genuruch* domina és *Scepa* mosónő < *szép* (VárReg. 257. és 209.§), neve a nőket dicsérő ún. bóknév is, mint még pl. 1228: *Draga*, 1237: *Vyragus* (OkISz.); míg az 1237: *Chuna* és az 1211: *Zennes* 'szennyos' külső tulajdonságra utaló férfinevek (PAIS 1966: 19) felfoghatók gúnynévnek is, miként az a 1240 k.: *Deg* (OkISz.) és a 1198: *Sumurcuc* (MNY. 1914: 426).

d) Személynévvé válhattak a testnedvet, a testrészeket és az azokban jelentkező fogyatékoságot kifejező szavak: az 1211-es TÖ. adatai: *Feud* < *fő* és *Zeme* < *szem*, az előbbi *-d*, az utóbbi *-e* képzős, ill. *Voca*, *Vocu*, *Voci* 'vak' stb.; 1138/1329: *File*, *Filedi* (DömAd.) < a *fül* származékai, 1198: *sukete* nőnév (PAIS i. m. 12) < *süket* + *-e* képző; 1211: *Horrod* (Pannh. Tih. 1/5) < *orr* + *-d* képző, 1116–31: *Finta* 'fitos orrú' vagy 'elfintorodott képű' (PAIS i. h. 12); 1240 k.: *Gugus* (PRT. I, 774) < *gügűs* 'nagy gégéjű', de lehet 'iszákos' vagy 'gögös' jelentésű is (B. LŐRINCZY 1956: 167–73); *-a* kicsinyítő képzővel jelennek meg: 1055: *B(ela)* (TA.), 1131: *bela* (ÓMOLv. 27) < *bél* és 1289: *Chanta* < *csont* (PAIS i. h. 12) stb.; 1211: *Werusset*⁷ (TÖ.) < az egyaránt képzett *véres* vagy a *veres* lehet meg benne, melyek egymás alakváltozatai. A színnév homonim *-s* képzőjének tulajdonítható funkciók (B. LŐRINCZY 1962: 57): a nomen possessoris ('vérrel ellátott') vagy a comparativusi ~ hasonlító ('olyan veres, mint a vér') funkció. A jelentésfejlődés szintén az alapszó és a derivációs toldalék alakjának és jelentésének teljes összeforrásához, állandósulásához vezetett, mint a *magas* melléknév esetében. Az elkülönülés során a hangsúlyos szótag magánhangzójának időtartamában is változás következett be.

e) Egyeseknek az életkoráról nem csupán az arca, teste árulkodik, de a neve is: 1227: *Heus*, 1240 k.: *Hevsed* 'ifjú' (PAIS 1966: 13), 1138/1329: *Vin* (DömAd.), 1240 k.: *Venus* 'vén' (PRT. I, 774). Csakis felnőtt kaphatta az *úr* közszó *-s* és *-di* ~ *-ti* kicsinyítő képzős, számos formában előforduló 1138/1329: *vros*, *vrovdi*, *Vros*, *Vrufti*, *vradi* (DömAd.); 1211: *Wros*, *Wrus* (TÖ.), 1289: *Vroch* (ÁÚO. IV, 345) névváltozatait és a *-cs* kicsinyítő képzős *assunch* < *asszony* (BERRÁR 1952:

⁷ B. LŐRINCZY ÉVA mutatott rá arra, hogy a személynév írásképe tévesen a latin *et* kötőszót tartalmazza, az oklevél szövegezője hibásan hozzáolvasta (1962: 48).

23) nevet; csakis fiatalok viselhették a 1138/1329: *Fiuft*, 1211: *Fiod* (TÖ.) és a *Leanch* (BERRÁR i. m. 8) neveket.

f) A nemi jelleg hangsúlyozódik férfiaknál a *mag* 'spermium' jelentésű közszón alapuló nevek variánsaiban pl. 1138/1329: *Mogdi*, *Maglov* 'szaporító', 1211: *Mogd* (TÖ.) stb., sőt nemzetségnév is származik belőle: Anon.: *moglou*. A nőket pedig hívták így is anyaságuk után: 1198: *emelev* 'szoptató' < *emlő* (MNy. 1914: 41) és 1173–1185: *Edlelmes* 'szülő' (PRT. I, 605), a régi magyar *edl-* ige-tövből a teljes hasonulás formált *ell-* tövet.

4. 2. A külső sajátságokról vett megjelöléseken kívül **az egyén jellemző lelki tulajdonságát vagy kimagasló képességét** megmondó nevek adnak egy másik gazdag és színes csoportot. Ezek ún. jellemnevek, két fajtájuk írható le: a világos cselekvésképzetet keltő, azaz tevékenységet jelentő közszóból formált (a) és a cselekvésképzetektől független vagy ezektől függetlenedett közszókból eredő (b) neveké (PAIS 1966: 16–7).

a) Az első csoportba illenek: 1138/1329: *Bizau* 'aki bízik', *Pazari* 'pazarló, tékozló' és *Bokolou* 'bókoló' (DömAd.), 1211-es TÖ.-ből: *Latou* 'látó', *Lukeu* 'lökő', *Syquid*, *Siquid* és *Syquiteu* 'sikító', *Warou* 'váró', *Zekeu* 'szökő, szökevény', *Keseu* 'késő', *Thogodou* 'tagadó' stb., 1238: *Ohudalov*, azaz *Csodáló* nőnév (MNy. 1917: 300–1), 1141–6: *Serelmes* 'szerelmes', 1199, 1272: *Scereteu*, *Sceretheu*, *Zereteu* 'szerető', 1237-es oklevél két példányából: nomina *Tekero* (*Teke-rov*) 'tekerő', *Kerdou* (*Kerdeu*) 'kérdő' és *Kerou* (*Kereu*) 'kérő', -ás képzőt kaptak: 1211: *Aratas* 'aki arat', 1448: *Harapas* 'aki harap' (PAIS i. m. 16), a cselekvésnek az egyén elszenvedője is lehet: 1138/1329: *Bantas* (DömAd.) 'aki bánt' vagy 'akit bántanak' (B. LŐRINCZY 1962: 49), 1211: *Adamas*, *Adomas* 'akit adnak, adtak' (PRT. X, 503, 505, 506) és *Latomas* 'akit látnak, láttak' (PRT. X, 503), 1280: *Hallomas* 'aki hall' vagy 'akiről hallottak' stb., nem produktív névképző teremtette az 1181–1358 között fel-felbukkanó *Maradec*, *Morodec* 'aki marad' nevet.

b) A másik csoportot képviselik: az 1138/1329-es dömösi adománylevélből pl. az *Vrumedi* < *öröm*, *Reuceg* < *részeg*, *Buus* < *bús*, vagy PAIS szerint a *bő* 'gazdag' származékneve (1927: 503), *Cunolk* < *konok*, *Wadadi*, *Wadis* < ha magyar eredetű, a *vad* melléknév kapott *-di*, ill. *-s* kicsinyítő képzőt, ha szláv a *Vadislav*

előtagját vagy a *Rozvad* utótagját (B. LŐRINCZY i. m. 15) honosították a suffixummal a névalkotók, további adatai: 1208–1235: *Vodafa, Vadafa, Vodofa* (VárReg. 157., 254., 329.§), *Bahatur* < *bátor*, *Okus*⁸ < *okos* stb. Az 1211-es tihanyi összeírásból: *Kynus* 'kínos, szenvedő' vagy 'kényes', *Boscu* < *bosszú*, *Horogus* 'aki haragszik', *Kesereu* 'keserű', *Somorou* 'szomorú', *Hozuga* < *hazug*, későbbi forrásokból: 1275: *Jambur* < *jámbor* (ÁOK. IX, 134), 1251/1271: *Joember* < *jó ember* (OkISz.), 1282/1327: *ancilla Jolyan* < *jó lány* (ÁOK. XII, 368) stb.

4. 3. Szűkebb kör, a család választhatta **a rokoni viszonyra utaló neveket** az egyének jelölésére. Az ezek alapját adó közszó túlnyomórészt örökség, az elkülönülés előtti, a rokon nyelvekkel való közvetlen összetartozás idejéből, tehát finnugor, ill. magyar eredetű elem. Pl. 1138/1329: *Vfu [üsü]* vagy *[ösü]*, *Apa* és *Apadi*, *Opudi*, ill. *Oba*, *Obus*, *Abus* és *Abadi* (DömAd.) nevek kétféle származtatást is valószínűsítenek. Elsősorban a magyar *apa* közszóból alakultak, de akadnak közöttük a vele egybeeső alakú és jelentésű török *apa*, valamint *aba* tiszteleti jelzőre visszamenő nevek is (GOMBOCZ 1915: 39–43). Esetleg feltehető, hogy a törökből nem a közszó, hanem az *Aba*, *Apa* személynév kölcsönzése áll néhány ilyen magyar név hátterében. Anon.: *Eleud* nevének 'ős' vagy 'elsőszülött' jelentés tulajdonítható, az *elő* közszó kapott *-d* képzőt. 1138/1329: *Mamadi* (DömAd.) < *mama* + *-di* kicsinyítő képző, ugyaninnen a *Fíuft*, 1211-ből *Fiod* (TÖ.) a *fiú*, míg a *Leanch* (BERRÁR 1952: 8) a *lány* közszón alapul. Aztán 1171-ben már használták névként az *árva* közszó suffixum hozzáadása nélküli *Arua* formáját. Az 1208–1235: *Vnuca [unoka]* (VárReg. 360.§) alapszava eredetileg a szlávból került át, de mivel beilleszkedett lexémáink közé, magyar nyelvi elemnek tekintjük, ugyanígy a belőle formált személynévet.

4. 4. Eleink természetközelibb és természettudatosabb életmódjával, az ember és az élővilág ősi egységével magyarázható az a viselkedés, hogy hasonlóságot kerestek maguk és **az állatok, növények, illetve az élettelen környezet elemei**

⁸ B. LŐRINCZY ÉVA (i. m. 53) a valamivel bírás, valamivel ellátottságot kifejező képzőt hordozó nevek között sorolta fel, jelezve, hogy származhat a régi magyar *ok* 'okosság' közszóból. De a név kikerül ebből a csoportból, ha az alapja lexikalizálódott, tehát a képző elvesztette alaki és jelentésbeli önállóságát (l. hozzá a *Magas*, *Veres* neveket). Sőt itt egyéb változás is történt, kihalt az *ok* közszó 'okosság' jelentése.

között, majd a vélt vagy valós közös tulajdonság alapján a nevüket vették. PAIS szerint az ember jelképteremtő hajlamának köszönheti létét ez a csoport, ahol a nevek szimbólumként funkcionálnak. De úgy véli, hogy a nevek nagy részét nem jelképi eredetűnek kell tartanunk, hanem az állatkultuszban gyökerezőnek (1966: 14). Tágabb értelemben a totemhit egy jelensége ez a névátvitel, így működik: 1138/1329: *Farkas*, amin passzív képző szerepel (B. LŐRINCZY 1962: 46), tehát eleve képzett szóból ('farkas állat') alakult a személynév, aztán *Warang*, *Zamar*, *Ebus*, *Nulos* < *nyúl* (DömAd.), 1165: *golombos* (MonStrig. I, 118), 1211: *Bogar*, *Potcan*, *Pococj* (TÖ.), 1184: *Cucendi* < *kökény*, 1211: *Sumos* < *som* (PRT. X, 508, 515), *Lench*, *Lence* < *len* az aktív *-cs(e)* képzővel, mert az csak a közszó névvé válásakor lett annak szerves része (B. LŐRINCZY i. m. 44–5), 1237: *Buzad*, 1256: *Bob* filius Olop (WENZEL II, 278), valamint 1138/1329: *Tos*, *Tofu* < meghonosodott, egyébként török eredetű 'kő' jelentésű jövevényszóból (vö. a neki megfelelő magyar névvel: 1211: *Keue*), *Wafas* (DömAd.) és 1211: *Vosud* (TÖ.) < *vas*, *Reze* < *réz* stb. Megjegyzendő, hogy a növényneveket, de inkább az ásványok, fémek neveit több eséllyel ruházhatták a gyermekre születése körülményei alapján. GOMBOCZ ír arról, hogy a törökségi népeknél szokásként élt olyan tárgyról elnevezni a gyereket, aminek a nevét valaki először kiejtette születése után (1915: 20). A magyarok körében is eleven lehetett ez a módszer.

4. 5. Az óvóneveknek a fenti kategória utáni tárgyalására feljogosít közös érintkezési pontjuk a magyarok ősi hiedelemvilága, mitikus képzetek. Az ártó szellemek megtévesztése, félrevezetése volt a cél e nevekkel: 1138/1329: *Mauog*, *Mawog*, *Mawag* (MonStrig. I, 89, 90, 93, 95) 6 szolga neve, 1174: *Numwog* (OkISz.), 1138/1329: *Halaldi* (MonStrig. I, 91, 94), az 1208–1235: *Halalq* (VárReg. 272.§) név *-k* kicsinyítő képzővel jelenik meg.

4. 6. A számnév-személynevekről már esett szó fentebb, a törökségi népekkel való tartós kapcsolatunk eredményei lehetnek névrendszerünkben. A számnevek felhasználásának motivációját nem egyszerű megokolni, úgy vélem, hiedelmek játszottak benne szerepet, bizonyos számokat is szimbólumoknak tekinthettek, mint ahogy ez előfordul a természet élőlényeiének és elemeinek neve kapcsán is. Másfelől, egyszerű logikával alapul vehették a névadáshoz a születési sorrendet és

a gyerekek számát a családban, ahogy ez fentebb már előkerült (*Ketted, Hatos*). Az *Eleud* névhez P. mester munkájában két egymást implikáló jelentés rendelhető: 'ős' és 'elsősülött'. A kereszténység felvételével a hiedelmek zöme eltűnt, kiveszett, de a számnevekről történő névadási szokás megmaradhatott. Az óvőnevekre vonatkozóan is érvényes ez, névadási modellt jelenthettek. Korai adatai számnév-személyneveknek: 1086: *Heten* (Pannonh. VIII, 269) és a *hét* eredetibb alakjával: 1261, 1299/1367: *Ethe* (ÁOK. VIII, 13; X, 356) ill. Anon.: *Ete, Ethe*. 1138/1329: *vtwendí* < *ötven*, amihez *-di* kicsinyítő képző járul, stb.⁹

4. 7. A születés napját, és ha az valamilyen ünnepre esett, az ünnepneveket jelentő közszavakat is igénybe vették régen az egyén megjelölésére. Ismerjük az 1138/1329: *Pentuk* és *Sumbot* (DömAd.), az 1211-es TÖ.-ben is megjelenő *Pentuc* és *Zombot*, 1237: *Schereda* (*Zereda*) valamint 1138/1329: *Husuet*, *Pinkosti* (DömAd.) neveket, stb.

4. 8. A magyarok a Kárpát-medencében letelepedve is érintkeztek különböző népekkel, s ez megnyilvánul például **az etnikumot jelző nevek** felbukkanásában is. Az egyénről mindig vall származása, az idegeneket ez alapján határozottan meg lehet különböztetni. Ebből adódik, hogy magyar embernek eredendően nem választották neve alapjául a *magyar* népnevet, viszont megkaphatta, ha nem saját népe területén élt, ahol ő számított idegennek. Pl. 1138/1329: szl. *Vgrín* 'magyar', *vzdi* < *úz*, *Hwruat* < *horvát*, *Maraut* < *marót*, *Lengen* < *lengyel*, *Befenudí* < *bese-nyő*, *Scerecín* < *szerecsen* stb. (DömAd.).

4. 9. BENKŐ LORÁND érdeme régi személyneveink társadalomtörténeti alapú vizsgálata. A királyság kiépülése alatt, a korai feudalizmus időszakában (XI–XII. század) a magyarság előkelői még őrizték a vérségi szerveződést és eredeti életformájukat, a nemzetségi birtokközösséget. Belőlük kezdett kifermálódni a nemesség. Eleinte csak egy szűk rétegükre terjedt ki a birtokadományozás, megindult a főnemesség kialakulása. A lesüllyedő csoportok az ispánok fennhatósága alatt álló királyi birtokokon falusi földközösségben éltek, belőlük a mezőgazda-

⁹ A számnév-személyneveken kívül beszélhetünk számnév-helynevekről is, említés szintjén pl. *Negyven, Hatvan, Kilencz, Hét* (GOMBOCZ 1915: 36).

ságban dolgozó jobbágyság kristályosodott ki. Kezdetleges ipari munkavégzés, termelés csak a XII. század vége, a XIII. század eleje táján jelentkezik (1949: 3–6). A **foglalkozásneveket** a különféle munkák rendszeressé válása teremtette meg. Kétféle módon alakulhattak személynévvé: egyesek magát a cselekvést tüntetik fel (a), mások a cselekvés tárgya segítségével (b) jelölik meg az egyént (PAIS 1966: 21–2).

a) Az első típust mutatják be: 1138/1329: *Keuerug*, *Keuereg* (DömAd.) és 1237–1240: nomina *Queuerug*, ill. *Zouorug* (ÓMOlv. 93) 'kever' és 'zavar', 1211: *Dolus* (PRT. X, 513) 'aki dalol, dalos', 1208–1235: *Eureus* (VárReg. 81.§) 'aki őröl, őrlős' (B. LŐRINCZY 1962: 48), 1247: *Arus* (MonStrig. I, 371) 'árus, kereskedő', 1271, 1292, 1295: *Zobov*, *Zobou*, *Zabow* (OkISz.) 'szabó', 1211, 1240 k., 1314: *Chomoslou*, *chvmoslo*, *Comozlo*, *Chomozlou* < a török *csomoszol* 'zúz, súlykol' igére megy vissza, szőlőművesek és timárok neve (PAIS i. m. 22) stb.

b) A másik csoportba kerülnek: 1086/XII–XIII. század: *Scekeres* 'szekeres' (PRT. VIII, 270), 1138/1329: *Kuteles* 'kötelkészítő' és *Kuut* 'kútkészítő' (B. LŐRINCZY i. m. 55), *Luas* 'lovász', *Sípus* 'sípos', *Sarlaudí* (DömAd.), ami 1211-ből: *Sorloud* (TÖ.) < *sarló* a *-di* képzővel, s szintén ebből a forrásból említhető a *Feguueres* 'fegyverviselő, katona', 1199: *Caraz* és fia *Siguer* 'kárász' és 'süger' (OkISz.), 1230 és 1324 között: *Vdworus*, *Oduoros* stb. 'udvaros' (PAIS i. m. 22).

A foglalkozásnevekhez kötődnek az életsorra, vele összefüggően a státuszra, társadalmi helyzetre utaló nevek. Feltétlen helye van itt az 1138/1329: *vros*, *vrovdi*, *Vros*, *Vrufti*, *vradi* (DömAd.); 1211: *Wros*, *Wrus* (TÖ.), 1289: *Vroch* (ÁÚO. IV, 345) megannyi névváltozatnak. Többnyire az *úr* közszó származékai. De egy részük 'uraskodó' szolgákat jelölő gúnynév (BÁRCZI 1958²: 132), néhány az *orosz* népvét rejtheti (OkISz.), ily módon etnikumot jelző névről van szó, végül vannak közöttük a szláv *Uroš*-sal azonosíthatók (MELICH 1905: 129). Oppozíciójaként jelenik meg a 1138/1329: *Sulgadi* (MonStrig. I, 95) név. Szintén világos motivációjuk: 1138/1329: *Muncadi*, *Munca* és *Scegun* < *szegény* (DömAd.). Rövid bemutatkozást adnak: 1211: *Wasard* (TÖ.) 'az a szolga, akit megvásároltak', *Ajándok* (OkISz.) 'az a szolga, akit odaajándékoztak', 1211 és 1237 között: *Hiuotol*, *Hyuotol* (OkISz.) 'hivatal', azt a személyt nevezhették így, aki az ura hívására állandóan készen állt vagy előkerített más szolgát.

A foglalkozásnevekből alakult, az életsort vagy a közösségben betöltött helyet kifejező személynevek a többi csoporttal szemben nem minősülnek BENKŐ megítélésében kezdetleges neveknek, amelyek „a legrimitívebb emberi gondolkodás szülöttei” (1950: 20), azaz egyszerűek, alapvető jelentéstani kategóriáknak megfelelők. De kapcsolódnak hozzájuk abban, hogy funkciójuk egyaránt az azonosítás, ezért nem is öröklődtek.

5. Névrendszerünk idegen eredetű keresztnevei

A magyarok honfoglalása Európában életük összes területén változást hozott. Idegen szomszédok és hatalmi struktúrák közé beékelődve váltak a feudalizmus keretében a megszerzett föld örökös birtokosaivá. A gazdaságuk meg számottevővé fejlődhetett az új haza szerencsés viszonyainak (a kedvező kontinentális éghajlatú térség kiterjedt és jó minőségű talajainak, a halban gazdag folyóknak és vadban bővelkedő erdőknek), ill. a korszerűbb ugaroltatási termelési módnak köszönhetően. A sámánhitükre és törökös műveltségükre az egyetemes, latin nyelvű, keresztény kultúrában való létezés jelentett kihívást. A magyar nyelv pedig minimális török (kun, besenyő, úz, káliz), csekély germán, viszont latin és szláv jövevényszavak tömegével gyarapodott, az ismeretlen fogalmak, tárgyak és egyben azok nevének sajátja tételével tehát sikeres választ adott a nagyságrendjében jelentős, létét erőteljesen fenyegető hatásokra. Ősi névrendszerünk sem maradhatott mentes a változásoktól. Csoportosan kölcsönöztük a már kész formájú, idegen eredetű személyneveket és helyneveket is közvetlen hasznosításra, a beilleszkedés, tájékozódás céljából; másfelől ezzel párhuzamosan megkezdődött és folytatódott az idegen és magyar nevekből, közsavakból különféle névalkotási technikával történő önálló névteremtés.

Az idegen személynevek többsége egyházi eredetű, a Bibliából és a hagiográfiai szövegekből merített név (közelebbről latin, ill. a héber nevek latinos formái), kisebb részük más idegen (főleg szláv és német, kevés későbbi újlatin stb.) nyelvekből érkezett az egyház közvetítésével. Szembenáll velük a magyar közsóból alakult névanyag a „világi” vagy a „pogánykori” jelzővel felruházva, amit körültekintően csak az egyház terjesztette idegen, de ugyanúgy közsói forrású megjelölések elkülönítése végett használunk. Általában ismeretlen jelentésű ezek „vilá-

gi” alapszava, ezért a nevek semmitmondóak számunkra, hangulati töltésük miatt viszont a névdivat érvényesülhet rajtuk. A keresztnévek kis mennyiségük, és idegen eredetükből következően meg nem értett voltak miatt is kevesebb variációs lehetőséget rejtettek magukban, így névadási rendszerünk viszonylag kötöttebb csoportját képviselik (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 380). Néhányat változtatás nélkül is alkalmaztunk nyilván hivatalos célokra (B. LŐRINCZY 1962: 31), mutatják a következő adatok: pl. 1138/1329: *Janus, Marcus* (DömAd.), 1211: *Martinus, Laurentius* (TÖ.), jellemzőbb azonban beillesztésük névalkotási módokkal (rövidítés, képzés, vagy egyszerre mindkettő). A kicsinyítés-becézés idővel többükben elmosódott, ahogy az eredeti magyar nevek bizonyos hányadában, s a képzők reagálva egymás analógiás hatására is csak névváltozatokat hoztak létre. Például önálló névtípusként vannak jelen a mai nyelvállapotban a *-ca ~ -ce* kicsinyítő képzős névformák: *Marica* < *Mária*, *Katica* < *Katalin*, *Bence* < *Victor*, *Vincentius* ’győző’ latin név (KÁLMÁN BÉLA 1996: 27), de úgy vélem forrása lehet a *Benedék* is, amiből alakult régen *Benke* (B. LŐRINCZY i. m. 38).

A keresztnévek csoportosítását eredetük alapján kísérlem meg, közben szeretném bemutatni az egyes hangtani adaptációs változásokat is, amelyek meghatározó szerepet játszottak az idegen nevek magyar névrendszerbe való beépülésében.

5. 1. Az egyházi latin eredetű nevek

a) A Vulgata révén a bibliai héber nevek zöme latinok alakban élt, s akár így használtuk őket, de ismerhettük kisebb részük eredeti formáját is. **Ótestamentumbeliek:** 1208–1235: *Adamus* (VárReg. 85.§) < *Adam* < végső soron talán a sumér *ad-amu* ’atyám’ kifejezésből (KÁLMÁN 1996: 18), 1138/1329-es DömAd.: *Abram* < az *Ábrám* névben a *h* hang kivetése után összevonódtak a képzésükben azonos magánhangzók, *Samfín*, *Samfin* és *Samfun* < *Simsón*, *Dauid*, *Jacob* < rövidítése a *Jakobah*, de inkább a *Iacobus* névnek, *Gabriel* < *Gabriél* stb., ennek magyar megfelelője a *Gábor* is (vö. B. LŐRINCZY: *Gabus*, *Gabum* acc., i. m. 12), mert fő névalkotási szokásunkként az idegen nevet lerövidítettük első zárt szótagjára és azt megtoldottuk a képzők bármelyikével. A *Dániel* és a *Mihály* héber formái (*Daniél*, *Mikaél*) az *éli* ’isten’ jelentésű szón alapulnak (KÁLMÁN i. m. 19), az

utóbbi *ae* hangkapcsolata nyelvünk lexémáira nem jellemző, így módosítottuk, s ez a név egészére kihatott (a *k* spirantizálódott és az *l* palatalizálódott). Női nevek közül: *Éva* 'életet adó', *Noémi* 'gyönyörűségem', származást jelölő név a *Judit* < *Jehudith* 'júdeai nő', *Sára* 'hercegnő, uralkodónő', stb. (KÁLMÁN 1996: 18–9).

b) Újtestamentumbeli nevek: *Máté* < *Mattitjahu*¹⁰ 'Jahve ajándéka' (KÁLMÁN i. m. 20), *Matthaeus* lat. formájából az *-us* nom. esetrag levágásával keletkezett. 1138/1329: *Marcus* (DömAd.), 1211: *Marcus* és *Marcu* (TÖ.) < a lat. *Marcus*-szal azonosak vagy „az előzőleg megrövidült *Marc*, *Marcu* (vö. VárReg. 59, 93.§) *-(u)s* képzős magyar fejleményei” (B. LŐRINCZY i. m. 27). A rendszerkénszer még tövéghangzót rögzíthetett a suffixum kapcsolódásához. A *Lukács* képzőcserét mutat, az ómagyarban még *-s* képzővel jelent meg: 1208–1235: *Lucus* (VárReg. 206.§) < lat. *Lucas*, az *a ~ u* eltérést kiválthatta a lat. *-us* végű, vagy a magyar *-(u)s* képzős nevek analógiája. A *Johanan* 'Jahve kegyelmes' (KÁLMÁN i. m. 19) < lat. *Janus* < m. *János* második szótagjában egy fokkal zártabb vokálissal is hangozhatott: 1138/1329: *Janus* (DömAd.), innen való még a *Paul* < *Paulus*, ma *Pál*, de régen számos változata élt: 1206: *Paussa* (PRT. VIII, 278), 1211: *Pousa* (TÖ.), 1208–1235: *Pos* (VárReg. 323.§) valószínűleg [*pós*] a diftongus monoftongizációja nyomán. A VárReg. sok más névformáján különben jól tanulmányozható a latin nyelvű szövegbe illesztés mikéntje, mert sajátosságuk a latinos ragozás. Ez hatást gyakorolt élőnyelvi használatukra is. Néha meg ún. visszalatinosításhoz folyamodtak az oklevélírók, ez az *-us* pótlását jelenti az azt elhagyó neveken. Magyarra válásuk aktivizálhat efféle lejegyzési mechanizmusokat, számolnunk kell velük, mégha a konkrét esetek felderíthetetlenek is. Vannak a VárReg.-ban tehát accusativusok: *Poufam* (21., 47., 78.§ stb.), dativusok: *Forcos daret... Poufe* etc. (308.§) és genitivusok is: *iuramentum vxoris Poufe*, *filiq Poufe* (245., 343.§). Megtapasztható az ómagyar kori névadás tarkasága az 1138/1329: *Petír* (DömAd.) ~ *Péter* < lat. *Petrus* ~ héber *Kéfás* 'kő, szikla' (KÁLMÁN i. m. 22) egyházi keresztnév népszerűségéről is árulkodó változatos becéző formákon: 1055: *petre zenaia* (TA.), 1138/1329: *Petus* (DömAd.), 1211: *Petra*, *Petesse*, *Peti*, *Petri* (TÖ.), *Peturd* (FEHÉRTÓI 1997: 73) stb. Európa-szerte elterjedt a homályos

¹⁰ E névalakra megy vissza a közvetlenül a lat. *Matthaeus*-ból alakulhatott *Mátyás* (KÁLMÁN i. m. 20). Esetében rövidítés és képzés egyaránt közreműködött. Korai adata pl. 1240 k.: *Mattyus* (PRT. I, 780).

etimológiájú héber *Jóséph* és *Mirjam* (KÁLMÁN i. m. 20, 18), nálunk *József* és *Mária*. További női nevek: *Annus*, *Ancha* < *Anna*, *Maguich*, *Magycha* < *Magdalena* (BERRÁR 1952: 28), *Erzsébet* ~ héber *Eliséba* (KÁLMÁN i. m. 19) stb.

c) Az egyházi latin hozta el **a Rómában a keresztény korban jellemző klaszszikus latin neveket**. Alapvetően a kicsinyítő képzőnek vélhetett *-us*, ill. nemzetiségnevek esetében az *-ius* végződéstől megfosztva épülhettek be az ómagyar névrendszerbe, mint jövevénynevek az eredeti etimológiai jelentésük ismerete nélkül. Ezt KÁLMÁN kutatta fel, hogy azzal megkísérelje szemléltetésüket (1996: 23–8).

Vannak testi vagy lelki tulajdonságot jelentő közszót felhasználó nevek: a *Bálint* < *Valentinus* 'erős, egészséges', *Benedek* < *Benedictus* 'áldott', becézett formái: 1138/1329: *Bene*, *Benedí*, *Benus* (DömAd.), *Márton* < *Martinus* 'Marshoz hasonló, merész, bátor', az eredetihez közelítő alakban: *Martin*, ilyen könnyű találni: 1138/1329: *Mortin*, *Mortín*, *Martín* (DömAd.), 1211: *Mortun*, *Mortunus* és érintetlen formában: *Martinus* (TÖ.) stb., női nevek: *Beáta* 'boldog', *Beatrix* 'boldogító', *Klára* < *Clara* 'világos, tiszta, ragyogó', *Renáta* 'újjászületett', *Viktória* < *Victoria* 'győzelem' stb.

Alakultak keresztény nevek egyéni, nemzetségi és családnévből: *Ágoston* < *Augustinus*, *Agustus* 'fennkölt', *Emil* < *Aemilius* 'vetélkedő' jelentésű nemzetségnév, 1138/1329: *Fabían* (DömAd.), ma is *Fábián* < *Fabianus* 'a Fabius nemzetségből való', *Klaudia* < *Claudius* 'sánta' jelentésű nemzetségnév, *Kornél* < *Cornelius* 'somfa' vagy 'szarv' jelentésű nemzetségnévből stb.

A származásra, ezen belül az etnikumra vagy helyre utaló nevek: *Adorján* < *Hadrianus* 'Hadria városából való', *Lídia* < gör.-lat. *Lydia* 'kis-ázsiai nő', *Mór(ic)* < *Mauritius* 'mór, szerecsen', *Tibor*, 1138/1329: *Tiburci* < *Tiburtius* 'Tibur városából való' stb.

Egyéb: *Flóra* 'virág' bóknév, *Orsolya* < *Ursula* 'kis medve', totemhiten alapuló mágikus név lehet, *Olivia* < *olajfa* növénynév, *Róza* ~ *Rozália* 'rózsa' bóknév, 1138/1329: *Síxtí* (DömAd.) 'hatodik' számnév-személynév stb.

5. 2. Szláv eredetű nevek

Az általunk újonnan megszállt területek bizonyos részein (Krassó-Szörény, Hunyad, Gyulafehérvár stb.) már szláv nyelvű népesség lakott és velük keveredve esélye volt a nyelvi kölcsönzéseknek is. Viszont a magyarság mint államalkotó etnikum került meghatározó névadási pozícióba, így a szlávoktól mind személyneveket, mind helyneveket csak elszigetelten, nagyon kis mennyiségben vettünk át. Az a kevés is főként dinasztikus kapcsolatok útján honosodott meg (KÁLMÁN 1996: 34). Ugyanis a *László*, szláv eredetű férfinév a népszerűségét leghíresebb képviselőjének, I. Béla és Richeza lengyel hercegnő fiának, az 1077–1095 között uralkodó László királynak köszönheti. Neve a szlávban kételemű, hiszen névrendszerüket tipikusan az összetett nevek jellemzik. Általában a *slav* 'dicsőség' vagy a *mir* 'béke' közzavakon alapul az utótagjuk, miként a *László* a *Vladislav* 'hatalom + dicsőség' jelentésű névből származik. További, ilyen végződésű megjelöléseket KÁLMÁNTÓL tudunk köré csoportosítani pl. „egy-egy szláv nevű magyar földesúr neve helységnévben maradt fenn, mint *Bogyiszló* (Boguslav), *Miriszló* (Mirislav), *Szoboszló* (Sobeslav), *Vingyiszló* (Venceslav)” (i. m. 34). Ezek a nevek kétségtelenül a magyarok névadását fémjelzik. Vallanak a személynevek kölcsönzésének egy tendenciózus módjáról, a számunkra érthetetlen megjelölések *lav* hangsorának egységesen *ló* adaptációjáról, mivel a hanghelyettesítéssel előálló β a régi magyar nyelvben szóvégi helyzetben vokalizálódik, majd a redukált és a teljes értékű magánhangzóval megalakuló diftongus monoftongizálódik. Egy másik spiránunk, a γ is így viselkedett pl. a török eredetű *Ἰέλεχ [ēley]*, későbbi *Üllő* és a *bošug* 'elengedés, megengedés' (NÉMETH 1991²: 249) > *Βουλτζούς [bulcsú]* nevek kapcsán. Emellett vallanak a magyaroknál hagyományos pusztá személynévi eredetű helynévadásról is. A *mir* utótagú nevek átvétele kevésbé volt jelentős, a *Vladimir* 'hatalom + béke' magyar megfelelője a *Ladomér*, a *Kázmér* a *Kazimir* 'békebontó, összeférhetetlen' vagy 'béke-alapozó' névre vezethető vissza, stb. (KÁLMÁN i. m. 33). Viszont javíthat az arányukon az, hogy a szláv összetett névből magyar képzővel alakult nevek konkrét előzménye sokszor kinyomozhatatlan, ilyen esetekben lehetségesnek tartjuk a *mir* utótagot is. Pl. az 1240 k.: *Budus* (PRT. I, 775) név *Budi-* előtagjának egyaránt folytatásai lehetnek: *mir*, *mil*, *stav*, *goj* (B. LŐRINCZY 1962: 14). Bár a szláv eredetű magyar becező nevek alacsony elemszá-

mú s színtelen csoportját teszik csak ki névrendszerünknek, idézhető még pl. az 1208–1235-ös VárReg.-ből a *Rodus* (133.§) < szl. *Rad* < *Radoslav* ~ *Radislav* (B. LŐRINCZY i. m. 14). Egy latin, valójában görög eredetű jövevénynévnek kivételesen a szláv változatát is átültettük nyelvünkbe, ez a gör. *Sztéphanosz* 'koszorú' jelképes név > lat. *Stephanus* > szl. *Ščepán*. Az 1138/1329: *Stephan* (DömAd.), 1211: *Stephan* és az Anon.: *stephani* gen., rex *stephanus* nevek szerint a név eleji mássalhangzó-torlódás nem zavarta a magyarokat, mert az *i* bontóhang, ami azt megszüntette, csak későn tapadt a névhez, az *István* először 1331-ből adatolható helynévből: *Estfanfiapathaka* (OkISz.). De a szláv névalak [*scs*] hangkapcsolatát egyszerűen [*cs*]-re redukálva rögtön feloldottuk s újabb személynévünk kicsinyítőnév-képzős variánsaival együtt töretlen népszerűségnek örvendett a korai ómagyar korban: 1237: *Chepan* (ÓMOLv. 90), az 1208–1235-ös VárReg. több helyen latinosan közli: *Chepanus* (24., 25., 28., 102., 133., 357.§), vannak közöttük *-(i)s*: 1138/1329: *Cepis* (MonStrig. I, 91), ill. *-(e)s* képzővel ellátott származékok: 1138/1329 (MonStrig. I, 89) és 1211: (PRT. X, 512): *Cepes*, *Chepes*, átmeneti névforma részeként is élt: 1376: *Nicolaus dictus Gregory Chepch* (Zi. 3: 645).

5. 3. Germán eredetű nevek

A magyar nyelv a germán nyelvek közül a némettel került kapcsolatba, hisz István király uralkodása idején országunk nyugati határában a Frank Birodalom terült el, amire még hajdan fenyegetést jelentettek zsákmányszerző, kalandozó hadjárataink. Azonban a germán nevek jó részéhez rendszerint a lingua franca, vagyis a közvetítő szerepű egyházi latinból fértünk hozzá, valódi alakjukban csak meglehetősen keveset ismertünk közülük. Jellegzetességük az összetétellel történő névalkotás, ahogy ez a szláv nyelvekben is meghatározó. A nevek kölcsönzésekor a magyarban nem módosult hangtani felépítésük annyira, hogy lehetetlen volna rekonstruálásuk. Ilyen teljes szerkezetű, az előtagot és az utótagot is őrző megjelöléseket csekély számban idézhetünk korai nyelvemlékeinkből pl. 1138/1329: a *Gerolt* és a *Lampert* (DömAd.), az előbbiben a *ger* 'dárda, gerely' és a *wald* ~ *walt* 'uralkodó, vezető' jelentésű szavak forrtak egybe, az utóbbiban a *beraht* ~ *berht* 'fény(es)' található (vö. KÁLMÁN 1996: 30–1). Viszont könnyebben adatolhatók a szokványos névalakítási módokkal, rövidítéssel és képzéssel megváltoz-

tatott nevek pl. 1138/1329: *Bodus, Tabus* és 1211: *Bodes, Bodus, Thobus* (TÖ.) < germ. *bod* ~ *bôd* tő, ill. a *Theobald* a másik forrásaként (B. LŐRINCZY 1962: 13–5), aminek utótagját megcsonkítva hoztak létre belőle a magyarok személynevet, a germánban ugyanis a 'nép' és a 'merész, bátor' szavak társításával keletkezett (KÁLMÁN i. h. 30). Az 1138/1329: *Embel* és *Embeldi* nevek (DömAd.) a német *Embrih* folyományai, mai megfelelője az *Imre* (B. LŐRINCZY i. h. 15). Az 1211: *Fulcus* (TÖ.) név és lat. ablativusban: 1208–1235: VárReg.: *Fulcho* (27.§) a ném. *Folkman, Folkmar* nevekhez vezethetők vissza (B. LŐRINCZY i. h. 13). A magyar nyelvben a szerkezet ismét szét tört az utótag elhagyásával. A *Fulc* ~ *Folk* már beilleszkedett névrendszerünkbe, amelytől eredendően idegenek az összetett nevek. Az előtag önállósításának következménye, hogy a végső soron germán nyelvből kölcsönvett női nevekhez viszonyítva nem tudjuk az utótag helyét biztosan kitölteni, sokféle másik tag képzelhető el, pl. az *Alws, Olus, Gerus, Imus* -(u)s képzős nevek ilyenek. De kivételek mindig vannak, pl. *Goldus* < *Golda, Gundus, Cyn-gus, Kyngus* < *Kunigunda* (BERRÁR 1952: 39–43).

6. A kételemű személynévrendszer kialakulása

6.1. A családnév előzményei, az átmeneti névformák

Az idegen eredetű személynevek beáramlását ellensúlyozta a „világi” névadás folytonossága, mert a keresztnévet eleinte a magyarok általában nem viselték, a mindennapi érintkezésben ragaszkodtak a hagyományon nyugvó és az egyént jellemző, ezért egyben azonosító és másoktól megkülönböztető személynévre. Ritkán tértek el ettől, *Aba Sámuel* kettős neve a származását nyomatékosítja: 'nem Árpád nemzetségéből való' (BÁRCZI 1958²: 132). A keresztnévek használatának tekintetében készségesebbnek bizonyultak a vezető csoportok, akik a vallás terjesztésében is együttműködtek. Az idő előrehaladtával viszont csökken az esélye, hogy egyelemű, önmagában álló nevet találjunk: 1247: *Forcasius* (SoprVm. I, 21) és 1330: *Jurguche* comanus (AnjouO. II, 508).

A XIII–XIV. század a feudalizmus teljes kibontakozásának a kora (BENKŐ 1949: 6–13). A közösséget teremtő, korábbi domináns nemzetségi szerveződés lehangyatlott, a birtokadományozás érvényt szerzett a társadalmi tagozódásnak, ennek nyomán a nemzetségek felbomlása végleg bekövetkezett. Az előkelők rétegé-

ben a kiscsaládok kiválásával párhuzamos folyamatként zajlik a vagyon elaprózódása. Az arisztokráciától a köznemesség elkülöníthető kedvezőbb anyagi helyzete alapján, de mint egyaránt tulajdonos osztályok össze is foghatók a jobbágysággal szemben. A polgárság most van megszületőben, az iparúzés nagyrészt még a szolgáló népek soraiban bonyolódik le. Továbbra is a mezőgazdaság jelenti az ország lakosságának a megélhetést. Tart az új társadalmi, vagyoni, gazdasági, jogi stb. viszonyok megszilárdulása. Ez magyarázza, hogy döntően a birtokosok számára már nem elég csupán ősi magyar névadási szokást követő nevet választani, alkotni, hanem mellé társul a használatban a keresztnév is. Tekintélyes szerepet a több-elemű megjelölések rendszeressé válásában az írásbeli ügyintézésnek tulajdoníthatunk, hisz a birtokrendben végbement bármilyen változás felvetette a nemesek pontos meghatározásának igényét. A kételemű névformák mint a családnevek előzményei komplexebbé teszik a névrendszert. Az oklevelek a XIII. századtól illesztik össze az egyéni nevet a másodlagos megjelöléssel eleinte latin formulák által: *filius* 'vki vkinek a fia', *dictus* 'vminek nevezett vki', *de* prepozíció helynév, *de genere* nemzetségnév előtt.

6. 1. A nemzetségnév az egyén származásáról beszél. Az osztálytagozódás kialakulása forgácsolta szét a nemzetségekben az összetartozás erejét, ugyanis kohéziójukat a közös vagyon teremtette meg, ami széttöredezett a családok és a családi vagyonok kiválásával. Egyfelől tehát az eredeti nemzetségi életforma vége miatt nem gyökeresedhettek meg a nemzetségnevek névadási rendszerünkben. Másfelől nem az egyén megnevezésére törekedtek velük, hiszen az oklevelekben éppen a vagyoni hovatartozás kifejezése céljából kerültek oda az egyelemű személynevekhez. Ezért csak helyettesítik a másodlagos névelemet (BENKŐ 1949: 11), pl. 1228: Job de genere *Woyk* (ÁÚO. VI, 457), 1310: Trystan de genere *Chak* (AnjouO. I, 209), 1323: Dyonisii de genere *Heydruh* (HédOkl. I, 18) stb. S bár a legtöbb nemzetségnév eltűnt, annak okán hogy nem kötődtek szorosan a közösség egyes tagjaihoz, egy-kettő mégis időtállóan bizonyult, a *Pázmány* (< *Hont-Pázmány*) és a székely *Karácsony* családnév élteti őket (BENKŐ i. h. 11). Harmadrészt figyelmet érdemel, hogy nem kedvezett nekik az oklevelekben való alkalmi előfordulás sem. Elterjedésüknek ezt a módját ugyanis megghiúsította a *genus*-név szokatlansága az európai írásos gyakorlatban (MAKSAY FERENC 1960: 170).

6. 2. Az apa egyéni vagy keresztnévének belefoglalása birtokos szerkezetbe minden bizonnyal korán jelentkező módszer, hisz a rokonsági viszony kifejezése konkretizálja, ki kicsoda. Az apanév a latin nyelv szintaktikai sajátosságainak megfelelően genitivusban és a második helyen áll. Ide tartoznak: 1201: Alexius filius *Gude* (ÁÚO. I, 91), 1218: Petro filio *Cokos* (MonStrig. I, 219), 1269: comiti Nicolao filio *Petri*, Jacobus filius *Hedrici* stb. (HédOkl. I, 5), 1292–97: Iwahun filius *Pethew*, Mortun filius *Mark*, Denkus filius *Bethe* stb. (ÓMOlv. 107, 108, 109). A latin *filius* használata az írott nyelv közegére korlátozódott, mert a beszédben a magyar *-fi*, *-fia* utótag váltotta ki. Egykorú személynévből alakult helynevek is igazolják ezt, pl. 1312/1315: *Bokfya Benedukfolua*, 1319: *Inakfiapeturfelde* és 1332: *Ibwrfyastepanhaza* (OklSz.), 1357: *Borsfyapeturfeulde* (Za. 1: 578) A *filius*-os nevek jelentőssé válását meggátolta, hogy megkülönböztető funkciójuk csak egy generáció esetében érvényesül. Ez a típus tehát „nem örökölhető családnévforma” (FEHÉRTÓI 1969: 4).

6. 3. A származási hely vagy a birtok nevét az egyéni névhez a *de* szócska közbeiktatásával vették fel: 1247 k.: Petrus de *Louth* és 1292–97: Peturke de *Naragy* (ÓMOlv. 98, 107), 1330: Andream nobilem de *Bolch* (AnjouO. II, 509) stb. Ez a szerkezet sem maradt sokáig híján a neki megfelelő magyar formának, mert a puszta helynévi alak személynévhez illesztésén kívül feltűnt egy másik kifejezési mód lehetősége, a helynévből *-i* (< *-é*) képzővel alkotott megkülönböztető elem újította meg a névhasználatot. Rendszerint *dictus* fűzi az egyéni névhez: 1270–90: Endre *Myzlay dicti* (ÁÚO. VIII, 332), 1317: Laurencij dicti *Supruny* (AnjouO. I, 448), 1353: Nicolay dicti *Somogy* (AnjouO. VI, 72) stb. Így nem okozott nehézséget a tulajdonosi nemesi réteg adminisztrálása, hisz a névvel együtt szállt a birtok az utódokra, az oklevelek következetesen ugyanazon a vidéken tüntetik fel őket birtokosként. Ezen említések a leszármazottak nevét generációkon keresztül fenn tartják, s ez elősegíti a megszilárdulásukat. Ha pedig adott az öröklődés kritériuma, vagyis a kételemű személynevek állandó tagját képviseli a helységnev, akkor családnév született. A magyar változatok behatolása a latin nyelvű iratokba pallérozta a helységnev alapú megkülönböztető nevek lejegyzését, mert a *de* a *dictus*-szal iktatja be őket. Például: 1296: *Dominicum de Turny dictum* (ÁÚO. XII, 587), 1353: *Nicolaus dictus de Lyptow* (AnjouO. VI, 40), 1400: *Emericum dictum*

de Halazy (Zi. 5: 178). Egy kételemű személynévből alakult helynévben ilyen korai időből pedig már a magyaros szórend lappang (a jelzöt követi a jelzett): 1353: *Egrimihalhaza* (Oklsz.). Az írásos anyagban hamar felfedezzük ennek és az előző típusnak a kombinálását, ami az identifikáció sikerességét hivatott növelni. Az apanévvvel megjelölt fiú neve helynévvel fonódik egybe: 1343: *Comes Mykch filius Georgij de Feguernuk*, 1364: *Johannes filius Beke de Zalouk* és *Stephanus filius Chepani de Tornamelleke* (ÓMOlv. 160, 203, 204) stb.

6. 4. A ragadványnevek az oklevelekbe *dictus*-szal vagy *dictus* nélkül, az Árpád-házi királyok idejében csak igen kis számban bekerülő névelemek, mert az alsóbb néprétegek még többnyire egyelemű nevet viseltek. Latin és magyar nyelven egyaránt felbukkannak az egyéni név tartozékaként. Egy-kettő eredete és jelentése pedig még ismeretlen vagy bizonytalan, pl. 1239: *Johannis Belye* (ÁÚO. VII, 72), 1285 k.: *Alexander dictus Kubech* (ÁÚO. X, 452). A latin megkülönböztető elemek csoportjában — függetlenül a kapcsolódási módjuktól — az egyén külső jellemzőjét kifejezők vannak túlsúlyban, FEHÉRTÓI statisztikájában (1965: 419–28) 1. a *magnus* ’nagy’, 2. a *parvus* ’kicsi’, 3. a *niger* ’fekete’, 4. a *rufus* ’vörös’ és 5. a *calvus* ’kopasz’ a kölcsönzött latin „világi” nevek között. Ezekből a személynévekből mutathatók ki: 1279: *Petri dicti Calui* (MonStrig. II, 96), 1296: *Abrahee dicti Rufi* (ÁÚO. V, 157), kicsit későbből ritkán már háromelemű nevekhez is lehet szerencsénk: 1364: *Petrum magnum dictum Alch* (Zi. 3: 245), 1399: *Georgius magnus dictus Herke* (Zs. 1: 682/6132) stb. Az utóbbiaknak nem feltétlenül maradt meg minden néveleme szerkezetük képlékenysége miatt, megjósolható egy részüknél a magyar, *dictus* után következő tulajdonképpeni ragadványnév felülke-rekedése. Illetve a *magnus* és még mellette a *rufus* nevek reprezentatív fölényére rávilágíthat az az oklevélírói attitűd, hogy amikor a magyar megkülönböztető elem még nem tapadt erősen az egyéni névhez, a két nyelvű jegyzők latin megfelelőjükre fordíthatták. „A magyar nyelvi forma tehát a megkülönböztető elem társadalmi érvényének szilárdabb voltára, a latin nyelvi pedig a megkülönböztető elem alkalmi jellegére látszik mutatni” (FEHÉRTÓI 1969: 49). A *dictus* nélküli latin másodlagos nevek között akadnak foglalkozásnévből és népnévből eredők is, pl. 1213: *Paulus Opillio* (VárReg. 165.§) ’juhász’, 1288: *Ladislai fabri* (PRT. X, 541)

'kézműves' és 1282–85 k.: *Petrum Venetum rex* (Kéz. 45) 'velencei', azaz Orseo-
lo Péter, 1297: *Benedictus Ruthenus* (ÁÚO. X, 255) 'rutén' stb.

A ragadványnevek öröklődése az Árpád-korban nem jelentkezik (FEHÉRTÓI 1965: 427), a XIV. századtól kezdtek jelentős részt vállalni a családnevek kialakulásában. A század közepéig megismerhető névelemek még jellemzően az adott személyre vonatkozathatók, akit egyénitenek, tehát nem vitte azt tovább az utód, erre bizonyítékul szolgál az apa és fia, ill. a testvérek másodlagos nevének különbözősége: 1343: *Lachk dicto Syketh filio Petri magni de Matyuch* (AnjouO. IV, 330), 1317/1329: *Paulum dictum Kozol et Johannem dictum Butus filios magistri Stephani de Gara* (AnjouO. I, 450). De a századvégen látványos fejlődés tapasztalható a kételemű nevek családnévvé válásában. Ilyen státuszban ráadásul jobbagyok neveit találjuk: 1388: *Thoma et Jacobo dictis Baan* (Zs. 1: 54/557), 1400: *Petrum Eleus, Cos similiter Eleus dictos* (Zi. 5: 152) stb. Ők az ország fejlettebb térségének számító Dunántúl lakosai voltak, ahol gyorsabb iramban teret hódítottak az újítások, kikristályosodott a település- és birtokszerkezet, az itteni uradalmakat bíró nemesek pedig hamarabb sajátjukká tették a kételemű névviselés szokását (MAKSAY 1960: 170).

A magyar ragadványnevek jobban áttekinthetőek három csoportba rendezve, **alapjuk lehet személynév (a), helynév (b) és köznév (c)** (FEHÉRTÓI 1969: 9).

a) Az egyelemű apanevek túlléphettek a rokoni viszony érzékeltetésén úgy, hogy állandóan hozzágondolták őket az utód egyéni nevéhez, azok jelzői lettek. A *filius* és a *-fi*, *-fia* jelölő elemek ezért már el is maradoztak. Találunk köztük latinos ragozású, azaz genitivusban álló apaneveket: 1310: *Mathei Pauli* (AnjouO. I, 214), 1398: *Georgius Blasii de Zekchw* (PRT. 2: 593) stb., és magyaros, tehát ragot nem kapó, *dictus*-szal vagy anélkül lejegyzett alakokat: 1389: *Georgius Zoltan* (Zs. 1: 111/944), 1395: *Stephanum dictum Kazmer* (Zs. 1: 438/3985), valamint itt említhetők olyan nevek, amelyek másodlagos elemét becéző név képviseli: 1318: *Stephanus filius Stephani dictus Chepe* (AnjouO. I, 451–2), 1399: *Georgio Dama dicto* (Zi. 5: 134) stb. Az utóbbi esetében a becézési szándék irányulhatott az apa, nagypapa vagy a személy saját egyéni nevére (FEHÉRTÓI i. m. 10). Nyilván csak az apa, nagypapa nevének becéző formájából alkotott megkülönböztető elem érdekes

számunkra a családnévteremtés folyamatának feltárásakor. Az apanév XV. században ritka latin megjelenése a genitivusos név, pl. 1417: *Dominicus Ladislai* (Zi. 6: 419), 1435: *Antonius Fabiani* (Sz. VIII, 62), eltűnt, a magyar nyelvi változatok mindenhol előretörtek, miként a *filius*-t a *-fi*, *-fia* cserélte le. Keresztnevekhez járul a következőkben: 1468: *Jakapfy* és 1475: *Anthalfy* (Cs. III, 648, 262) stb., máskor meg az apa „világi” neve kapta meg: 1427: *Abaffy* (ILA, G. II, 2), 1434 k.: *Hymfy* és 1480: *Kapithanfy* (Cs. II, 129, 174) stb.

Az apanevek két új csoportját az *-i* (< *-é* birtokjel), valamint az *-a/ -e/ -sa /-se* patronymikum (~ leszármazásra utaló) képzőkkel hozták létre. Az apanévképző terminus nem találó magyar fordítása a latin megjelölésnek, mert azt sugallná, hogy az apa neve keletkezett a képző által, holott az utódé származik abból (KOROMPAY KLÁRA 1981: 37). Az *-i* (< *-é*) valószínűleg a XV. században bukkant fel, de funkciója csak a XVIII. századra forrott ki. Ugyanis ezen korai, világosan értelmezhető neveken kívül — 1450: *Janusy* (Cs. V, 511) ’a Jánosé’, 1453: *Andrassy* (Cs. III, 262) ’az Andrásé’ stb. — felfedezhetjük a következő keresztnév, foglalkozásnév és etnikumnév jellegű másodlagos elemeken is: 1717: *Kanász Miklofi Ers.bét*, 1718: *István Kovácsé János*, 1722: *Danka cigányé Sigmond* (KOROMPAY i. m. 38). BENKŐ nézetével mennek szembe, miszerint az *-i* patronymikum képző kizárólag a keresztnemekhez kapcsolódik (1949: 15). A magyar névrendszernek különleges, egyedi karaktert a pusztá személynévi és pusztá helynévi névadás formál. Főleg a jobbágyok vették fel az apanevet annak eredeti alakjában: 1488: *Salamon* (Cs. III, 544), 1514: *Philep* (Cs. V, 928) 1570: *Petőcs* (FEKETE, E. 152) stb., míg a *-fi*, *-fia* utótaggal történő névalkotás általában a nemesekre vall. A pusztá személynévi eredetű megjelölések mutatják, hogy „nincs kötelező patronymicum-képző” (KOROMPAY i. h. 37). Ebbe a csoportba tartoznak esetleg a *Lőrinci*, *Miklósi*, *Tamási* stb. nevek és nem a családnév másik forrását, a helynévi megkülönböztető elemet reprezentálják. A helynevek népnévi alapjának (*Németi*, *Olaszi* stb.) megfejtése szintén ebbe a nehézségbe ütközik, ti. származhatnak a velük azonos egyéni személynévből, s lehet a motivációjuk az ott élő etnikum kifejezése. Az *-a/ -e/ -sa/ -se* patronymikum képzők eredete még tisztázatlan. BENKŐ E/3. személyű birtokos személyragot feltételez (i. m. 16), KOROMPAY pedig a korai, ekkor már nem eleven ómagyar kori becéző képzők örökösének tartja őket (i. h.

38), pl. a *Dana, Doma*, 1248: *Symona* (MonStrig. I, 374) folytatóinak. Az *-s-re* végződő nevekhez kapcsolódott *-a/ -e* képző intervokális helyzetbe juttatta a mássalhangzót, ami annak megnyúlását okozta. A keresztnéveken találjuk meg őket: 1465: *Balassa* (Cs. III, 263), 1477: *Lewrincze* (Cs. III, 165), 1492: *Ferencze* (Cs. III, 148), 1483: *Janwsa* (Cs. V, 783) stb., 1453: *Martona* (Zi. 9: 397), 1523: *Ferenczy* (MAKSAI, Sz. 177) stb.

b) A helynevek lehetnek személynévi, a személynévek pedig helynévi eredetűek a magyar nyelvben. Névrendszerünk e jellegzetessége befolyásolja a ragadványnevek osztályozását, kétségessé teszi egy részük idetartozását. Ugyanis a *Balog, Orros, Zeles, Bodolou, Kopaz* stb. (FEHÉRTÓI 1969: 12) megkülönböztető elemek keletkezhetek pusztai helynévből a származás vagy a birtokviszony motivációja alapján, vélhető az apa egyéni nevének, végül felvetődhet közsói mivoltuk, hogy az egyén sajátosságos attribútumát tudatják. Tüzetesebb utánajárást igényelnek az *-i* képzős helynevek közül a személynévből teremtettek is (pl. *Lőrinci, Miklósi, Tamási*), hisz — ahogy az előbbi kategóriánál már megelőlegeztem — a suffixum morfológiailag egyezik az apanévet családnévvé változtató *-i* (~ *-é*) patronymikum képzővel. De egyértelműen a ragadványneveknek ezt a csoportját mutatják be a következő másféle, *-i* képzős helységnevet tartalmazó személynévek: 1317: Nicolai filij Laurencij dicti *Supruny* (AnjouO. I, 448), 1400: Johannem *Zanky* (Zi. 5: 191) stb. A pusztai helynévből alakult másodlagos elemekre lehet példa: 1389: Clemens dictus *Barachka* (Zs. 1: 100/940), 1394/1466: Ladislaus *Wyfalw* (Zs. 1: 374/ 3375) stb. Az oklevelekben a személynévek helynévi ragadványnevének átmeneti állapotát hangsúlyozza az, amikor az egyén valahonnan származását kinyilvánító *de* + helyneves szerkezetet *dictus* is magyarázza: 1271: Mychael *dictus de Buda* (ÁÚO. VIII, 360), 1321: Petrus *de phylehazay dictus* (Zi. 1: 199), 1348: Jacobo *dicto de calidis aquis* (Zi. 2: 318) stb.

c) A köznevekből lett ragadványnevek korai névadásunk folytatói, ezért méltán olyan változatosak a bennük felismerhető közszó jelentése alapján. Példák a csoportjaikból: tulajdonságnevek, köztük a jellemnevek is: 1272: Fabiani *Farkasverew* dicti (ÁÚO. XII, 58), 1291: Johannis dicti *Zakalus* (MonStrig. II, 310), 1292: Andream dictum *Torkus* (ÁÚO. V, 72), 1364: Emericum filium Pauli dicti *Kereu* (Zi. 3: 237) és 1364: Johannes dictus *Keruhrew* 'kerítő' (MNy. 1914: 83), 1382:

Georgium dictum *peldas* (Zi. 4: 226, 228), 1389: Petrus dictus *Agyatlan* (Zs. 1: 103/940) gúnynév, 1389: Petrus *Delcheg* (Zs. 1: 97/940), 1389: Andreas *Hothwyw* (Zs. 1: 114/945), 1397: Benedictus *Fogas* (Oklsz.) stb., rokonságnevek: 1332: Gebech filius Michaelis. dicti *Vnuka* de Aran (Zi. 1: 399), 1336: Matheum dictum *Fiw* (Za. 1: 316) stb., állatnevek: 1292–97: Petrus dictus *Bok* de Warkun (ÓMOLv. 109), 1345: Michaeli *Cynke* (MonStrig. III, 571), 1391: *Bak* György (Zs. 1: 256/2333) stb., növénynevek: 1325: Mychael dictus *Lenche* filius petri (HOKm. 3: 78), 1332: Nicolaus dictus *Buza* (HOKl.: 204) stb., számnév-személynév: 1389: Thomas *Tyzes* (Zs. 1: 99/940) stb., ünnepnevek: 1358: Hench dicti *Karachondi* (AnjouO. VII, 60), 1400: Johannem dictum *Husveth* (Zi. 5: 152, 183) stb., népnevek: 1273: Ladislaus IV. *qui Cunslao* dictus fuit (CFHH.² III, 2217) 'IV. Kun László', 1355: Georgii dicti *Cheh* (AnjouO. 6: 320), 1389: Thomas *Olaz* (Zs. 1: 111/944) stb., számukat később az idegen ajkú népesség betelepülése, ill. a nem magyar lakta területek jobbágyainak bevándorlása tovább gyarapította, a székely oklevéltár adatai: 1603: *Székely, Thörök* (244), *Olasz, Thot* (245), *Rác* (246) stb., foglalkozásnevek: 1296: Lorandus *Woyuode* (ÁÚO. X, 233) 'vajda', 1299: Petrus dictus *gumbus* (MonStrig. II, 474) 'gombkészítő', 1349: Stephano dicto *Nylfarago* (Oklsz.), 1382: Andreas *Aztalnak* dictus filius Nicolai (Za. 2: 186), 1389: Mathe *Gerenger* (Zs. 1: 97/940) stb., életporra utaló nevek: 1373: Dionisii *Polgar* dicti (Oklsz.), 1391: Petri *Jolelew* (Zs. 1: 256/2333), 1397: Ladislaum filium Ladislai dictum *Jobag* (Zi. 12: 55), 1400: Valentinum *Vri* dictum (Zi. 5: 179) stb.

A foglalkozásnevek a tisztségnevekkel együtt szintén tükröződnek helyneveinkben, így biztos személynévforrások is pl. 1337: *Demeterspanlaka*, 1358: *Sebehodnoghfeldy* (Oklsz.), ugyanakkor még csak helyettesítik a másodlagos, megkülönböztető elemet, az ómagyar kor kései szakaszában kezdenek azoknak valóban megfelelni. A jelenséget az magyarázza, hogy egy tisztség hosszú ideig tartó betöltése, ill. valamely szakma művelése determinálhatta az egyén megjelölését annyira, hogy sokáig nem is fejlődhetett ki miattuk a tulajdonképpeni második névelem (BENKŐ 1949: 12), azaz öröklődésükről nem beszélhetünk. Az egyént a nevében meghatározzák s el is határolják a csoport más tagjaitól. A személynév azonosított kijelölő jelzői szerepében, ugyanebbe a funkcióba helyezkedve pedig a foglalkozásnév emelt ki a közösségből (*János kovács, Tamás pap*; ill. *a kovács*

János, 1551: „Nagyságos asszonyom, én vagyok az frater Josa, ... az te Nagyságod néhai szolgájának, *szakács és kenyérsütő Simonnak* fia (Lev.Tár 2: 16) (KERTÉSZ 1913: 292). A XVI–XVII. században következett be a foglalkozásnevek családnévvé szilárdulása a jobbágyokról és a polgárokról szólva (vö. KÁLMÁN 1996: 81), pl. 1548: Petrus *Szabó*, Anthonius *Kowach*, Thomas *Warga* (MO. 195, 195, 197), 1453: Fabianus *Zytha*, Ladislaus *Thegez* (Ttár. 528, 534) stb.

E csoport összeállítása kifejezetten nagy óvatosságot követel, mivel nem dönthető el megnyugtatóan, hogy „a köznevekből alakult ragadványnevek tekintélyes részénél [...] azok a névelemek, melyek az egyelemű személynév után következtek, emberi tulajdonságot, foglalkozást, nemzetiséget jelölnek-e, vagy esetleg az apa neve — talán becéző formában — alakult át ragadványnévvé, illetőleg *-i* képző nélküli helynévvel állunk-e szemben. Ilyenek pl. a *balog*, *bodoló*, *szakálos*, *fin-ta*, *olasz*, *szekeres*, *kántor*, *fodor*” (FEHÉRTÓI 1969: 5).

A XIV–XVI. századi személyneveknek nem mindegyikében egyöntetűen *dictus* hívja elő a megkülönböztető elemet, hanem a vele szinonim értelmű *alias ~ alio nomine* ’más néven, másképpen’ szófordulat. Előfordul ugyanakkor az is, hogy a *dictus* és az *alias ~ alio nomine* kifejezések kölcsönösen feltételezik egymást, egyszerre tűnnek fel a szerkezetekben, de el is különülnek, hiszen a második névelemhez *dictus* járul, a harmadikhoz pedig az *alias ~ alio nomine* csatlakozik. Mivel a *dictus*-os ragadványnév funkcióját tekintve már családnévnek bizonyul, minden esélye megvan az öröklődésre, a megkülönböztetés szerepe az újabb másodlagos elemre hárul. Ha az a *dictus*-os név pozícióját képes elérni, megindulhat a vetélkedés közöttük a családnévvé fejlődés folyamatában. Az *alias ~ alio nomine* ritkán egyelemű névhez társítja a másodlagos megjelölést, pl. 1391: *Rasztoka alio nomine Bobroch* (ÓMOLV. 221), 1391: *Dominicum alio nomine dako* (Zi. 4: 469), ilyenkor a személynév kételeművé válását szorgalmazzák. Ám jórészt a hivatalos névnek elfogadott egyelemű *filius*-os, *de* + helyneves, ill. *dictus*-szal vagy anélkül alakult megkülönböztető nevekhez kapcsolódnak, és a személyre leginkább jellemző tulajdonságot, állapotot jelölnek (FEHÉRTÓI 1982: 45), így saját megkülönböztető névvé válásukat segítik. Például 1340: *Johannes de Posonio, alias dictus Casmer* (MonStrig. III, 366), 1363: *Ladislaum dictum Olah alio nomi-*

ne Vayas (SztárOkl. 1: 331), 1364: *Nicolaus dictus Fyady alio nomine Zolga* (OklSz.), 1391: *Thomam dictum Fodor alio nomine Fekethew* (Zi. 4: 469), 1399: *Blasium dictum Cerke alias iobagionem Benedicti de Pazan* (Zs. 1: 664/5990) stb. Akadnak olyan *alias*-os nevek is, amelyekben *in* prepozícióval említik az egyén tartózkodási vagy lakhelyét, pl. *Sebastianum alias in Hassag, Andream Fabri alias in Zemenye* (FEHÉRTÓI i. m. 47), ez a fajta lejegyzés a jobbágyok neveivel volt szokásban (FEHÉRTÓI i. m. 48). A személyt összes létező neve bármilyen vagyoni, birtokrendezési kérdés felmerülésekor és tisztázásakor megbízhatóan felfedte.

6. 2. A családnevek keletkezése és az egyén társadalmi helyzetének összefüggése

A személynévrendszer kialakulását tárgyaló régi szakirodalom állásfoglalása egybehangzó a középkori magyar társadalom két alapvető rétege, a nemesség és a jobbágyság öröklődő családneve keletkezési idejének kérdésében: a birtokosok körében a XV–XVI., a szolgáló népeknél (ide véve a polgárokat is, akiknek egy része eredetileg jobbágy származású volt) a XVI–XVII. század folyamán bontakozott ki a mai kételemű névrendszer (BÁRCZI 1958²: 137–141, BENKŐ 1949: 13–23, aki a késői feudalizmus korának, a XV–XVIII. századnak a neveit vizsgálva ír róla és BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 381). A nemesk másodlagos névelemének állandósulását nagyban támogatta a hatalomban való részesedés a közigazgatásban s a gazdaságban ellátott pozíciók révén, s nem feledkezhetünk meg az oklevelezési gyakorlatban a neveken érvényesülő állandóságra törekvésről sem. Ugyanannak a használati formának a gyakorisága növelte a név megszilárdulásának esélyét. A kiváltságosokhoz hamarabb eljutott az új szokás, az új divat, pl. a rátóti *Gyula*-családban hat generációból négyben visszatér a *Gyula* (BENKŐ i. m. 12), az ő közvetítésük által érhatték el ezek a hatások az alacsonyabb helyzetűeket. FEHÉRTÓI megfigyelése újszerű, mert ezt írja: „a XIV. század második felétől kezdve a kételemű személynév használata mondhatni általánossá vált a magyar társadalom minden rétegében” (1969: 29), ekkor lendül neki tehát a családnévvé válás folyamata, érintkezés útján az egyes csoportokat nem választja el ebben jelentős időbeli különbség.

Az eltérés inkább érzékelhető a családnevet teremtő ragadványnév típusában: a nemesek a *filius*-os, ill. a *filius* és *de* + helyneves névalakítás lehetőségét aknázták ki, míg kevés a *dictus*-szal vagy anélkül előforduló megkülönböztető elem (FEHÉRTÓI i. m. 26). Ugyanis azt többségében a jobbágynevek képviselik, hisz a származás náluk érthető módon nem játszott szerepet, az a birtokosok ismertetőjele. De az elköltözés tényét mutatta nevükben az előző lakóhely feltüntetése (KNIEZSA ISTVÁN eme észrevétele kiterjeszthető az ország többi területén fellelhető megfelelő jobbágynevekre is, vö. 1965: 101). A jobbágyok nevei között csekély számban találunk *de* + helyneves névalakot: 1403: *Georgio de Zombeigh* (Zi. 5: 341), *Elya de Madaraz*, *Gregorio de Kakach* (Zi. 5: 342), több viszont a helynév + *-i* képzős személynév: 1425: *Bwlchy*, *Hodosy* (JAKÓ, B. 373), 1479: *Zenthmyklosy* (MAKSAI, Sz. 258), jellegzetesnek pedig a puszta helynév használata látszik pl. 1453: *Devecher*, *Kolos* (Zi. 9: 402), 1570: *Verebíl*, *Léva*, *Kanizsa*, *Zólom*, *Csongrád* (FEKETE, E. 51, 75, 112, 117 és 151). Az előkelők neve a *de* + helynév szerkezetre és annak magyar fejleményére szolgáltat adatokat: 1359: *Mathie de Ghychy*, *Petew de Gych* (AnjouO. VII, 569, 577), 1504: *Johannis Podmaniczky de Podmanin* (PodmO. II, 3), 1505: *Georgius Aradi*, *Emericus Zwghi*, *Demetrius Zuhi* (HédOkl. I, 330, 478, 502), ill. a birtok neve képzőmorféma nélkül is feltűnhet az egyén nevében: 1489: *Sarosd* és 1504: *Baranya* (Cs. III, 285, 361) stb. Ennek ellenkezőjét, azaz a személynév földrajzi névvé válását a fenti *Demeteryspanlaka*, *Egrimihalhaza* stb. szemléltetheti.

7. A nők névhasználata

Párhuzamosan nyomon követhető a női nevek alakulása is, hisz hasonló folyamatok határozták meg. Az ősi magyar egyelemű névadás hagyománya alapján ugyanazokban a közszói csoportokban keresendő a névválasztás motivációja, amelyeket fent részletesen bemutatattam. A jobbágyok később is elsősorban egyelemű nevet használnak, az idegen eredetű keresztnevek közül pl. 1208–1235: *Agna* (VárReg. 142.§), 1310: *Cholk* (MonStrig. II, 623), 1311: *Clara*, *Elena*, *Chala et Agnes* (AnjouO. I, 224) stb. Az úrnők neve azonban a XIII. századtól bővül egy másodlagos elemmel, ami az apanevek vagy a ragadványnevek közé tartozik. Például: 1249: *Agnes filia Petri* (ÁÚO. VII, 300), 1309: *Cholam filiam Petri*

(HOkm. VII, 358), 1353: *domina Elizabeth filia Andree dicti Buza* (AnjouO. 6: 81) stb. A *de* + helyneves szerkezet, valamint *-i* képzős magyar megfelelője kifejlődését nem tette lehetővé a vagyon férfiágon történő öröklődése. A nő életében az apja, később férje alárendeltje volt, ez leképeződött abban is, hogy hovatarozását az ő nevükkel fogalmazták meg: 1313: *Elena filia Marci dicti fudur* (HOkm. VII, 370), 1332: *Ilona, Oroz Benedek* leánya (Káll. 1: 92), 1393: *Klára, Rach (dictus) Jakab* felesége (Zs. 1: 354/3193) stb. Amikor megházasodtak, feladták egyéni nevüket vagy már meglévő családnevüket pl. 1579: *Theoreok Marta* (JAKÓ, Gy. 2), és felvették férjüket a *-né* asszonynevképzővel, ami a latin kifejezőmódot váltotta fel: 1276: *Domina Argent, uxor domini Andree* (MV. I, 309), 1351: *Elenam uxorem Michaelis dicti Dobaz* (AnjouO. 5: 525), 1366: *Annus uxoris Joannis Bugar* (MNY. 1915: 365), 1376: *muliere paphwyiacabne dicta* (Zi. 3: 625), 1453: *Fylke palne* (Ttár. 536), 1579: *Bakj Ferenchne* (JAKÓ, Gy. 1) stb. A még férjhez nem ment lányok társadalmi helyzetükhöz mértén egy- vagy kételemű nevet viseltek: 1579: *Theoreok Marta* (JAKÓ, Gy. 2), 1590: *Sophia* (JAKÓ, Gy. 18) stb. A megözvegyült asszonyok pedig vagy megtartották férjük nevét, vagy visszatértek leánykori nevükhöz: 1343: *domine Katherina relicte Petri dicti Cheech* (AnjouO. IV, 327), 1397: *Soos Simon özvegye: Margit* (Zs. 1: 546/4945), 1646: *Matene Vidua, Joannes Csobane Vidua, Helena Vidua* (MIKECS, M. 21, 31, 20).

8. A családnevek további alakulása

A XVI–XVIII. században, amikor a családnévvé válás végleg megtörtént, egy harmadlagos ragadványelem tűnik fel egyes személynevekben. Ez olykor helyettesítette, máskor kiszorította az eredeti családnevet, vagy megtartották és így kifejlődött a kettős családnév (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 382). Ez magyaros formában és szórendben áll a következő nevekben: 1559–60: *Kalmár Szabó* János, 1585: *Nagy Gál* Gergely, *Kis Fodor* István (1956: 148–9) stb. De a latin írásbeliségben az *alias* illesztette be a megkülönböztető jelölést: 1642: *Ladislaus Halasz alias Veres*, 1656: *Georgius Tot alias Pasztor* stb. A XIV. századi átmeneti formákban funkcionáló *alias ~ alio nomine* nevekkel közös vonásuk, hogy többnyire itt is foglalkozásnevet vagy tulajdonságnevet kapcsol az *alias*, aminek öröklődése — korábbi párhuzamaikkal ellentétben — már rendszerint bekövetkezett.

De a ragadványneveket többféle jelentésbeli kategóriával szemléltető KÁLMÁN méltán vezet vissza egészen korai névadásunk hagyományához, hiszen a motívációk ugyanazok akár a családneveknél. Például szerepelhet harmadlagos elemként a szülő neve: *Gáspár* Tóth László, *Szántó* Fekete Pista, az egykori vagy jelenlegi lakóhely neve: *Ugrai* Kiss György, *Szekszárdi* Varga Miska, a foglalkozásnév és a tulajdonságnév: Varga Pista *Bótos*, *Bognár* Benedek János, ill. *Szuszogós* Nagy Elek, *Mosolygós* Pardi János stb. (1996: 97–9). A nemesség nevének megtoldását akadályozta a birtokhoz fűződő érdekük, az *alias*-os név inkább a jobbágyokra volt jellemző (BENKŐ 1949: 23): 1561: „...*Zakach Istwannal* kyt *Osway Istwannak* is hynak” (KERTÉSZ 1927: 32), 1570: *Kis Bene* Simon (FEKETE, I. 56), 1625: Szabó *alias Nagy* (ILA, G. III, 148), 1725: Kovács *alias per ab usum Varga* (ILA, G. III, 248), 1706: *Esztergomi* Szabó Pál és *Gönczi* Lakatos István (MO. 420 és 421) stb.

Összegzés

Munkám szintetikus jellege lehetővé tette a személynevek rendszerének mint egésznek a megismerését és áttekintését, de közben vállalkoztam arra is, hogy annak legkorábbi tagjait (*Lěbědi, Almucs, Árpádi*) részletesen elemezzem. Az ősmagyar kortól (i. e. 1000/500–i. sz. 896) nagyjából a középmagyar korig (1526–1772) terjedő időszak személyneveinek vizsgálatával foglalkoztam. Végigjárva lépcsőről-lépésre azt az utat, amely az ősi egyelemű nevektől a kételemű öröklődő családneveken át a személynévrendszer mai állapotához elvezetett.

Ez alapvetően diakrón szemlélet érvényesítését mutatja, holott bármilyen jelen-ség történetét a szinkroniában elkezdődő változások írják tovább. Az idegen eredetű, átvett nevek beilleszkedve nyelvi rendszerünkbe viselkedésükben hozzáidomultak a többi elemhez (a keresztnévek magyar képzőt vehetnek fel). Vagy gondoljunk az ómagyar kori egyéni nevet bővítő, megkülönböztető szerepű másodlagos megjelölésekre, amelyek állandósulása egy hosszú, soktényezős folyamat lejátszódásának eredménye. A birtokosok és a hozzájuk tartozó, nekik dolgozó jobbágyok nevének is pontos és következetes lejegyzését az oklevelezési gyakorlatban a megszilárduló társadalmi, vagyoni, jogi stb. viszonyok kívánták meg.

A latin nyelvű kapcsolóelemekből olyan módon formálódtak ki bizonyos névtípusok pl. a *filius* nyomán a *-fi, -fia* utótaggal ellátott apanevek, hogy magyar megfelelőik azok helyébe léptek, vagy a nyelvünkre jellemző jelöletlenség tette feleslegessé a használatukat (*dictus* nélküli névalakok). A személynevek kételeművé fejlődése a korai névadási szokások alapján keletkező ragadványnév és a keresztnév egységét feltételezi.

Szakirodalom

- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság*. Bp. 245–74.
- BÁRCZI GÉZA (1956), A magyar személynevek XVI. századi történetéhez: *MNy.* 52: 144–57.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. 2. bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1947), *Régi magyar nyelvjárások*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1954), *Tevel*: *MNy.* 50: 375–9.
- BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 374–84.
- BENKŐ LORÁND (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved és Etëlköz* kapcsán: *MNy.* 80: 389–419.
- BENKŐ LORÁND (1998), Anonymus beszélő személynevei. In: BENKŐ LORÁND: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 28–39.
- BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévadás*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1950), Árpád-kori személyneveink: *Nyr.* 74: 18–23.
- BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig*. *MNyTK.* 80. sz.
- DEME LÁSZLÓ (1958), Az Oklevélszótár *magas* címszavához: *NyK.* 60: 23–7.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1982), A családnév kialakulása előtti átmeneti névformák: *NÉ* 7: 44–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. *NytudÉrt.* 68. sz.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1965), Az Árpád-kori ragadványnevekről: *MNy.* 61: 419–28.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről: *Nyr.* 121: 71–5.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete: *MNy.* 93: 426–41.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1914), *Árpád*: *MNy.* 10: 282.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpád-kori török személyneveink*. *MNyTK.* 16. sz.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1916), *Levente*: *MNy.* 12: 305–10.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1917), *Levente*: *MNy.* 13: 237.
- GYÓNI MÁTYÁS (1943), *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1996), Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez: *MNy.* 92: 462–7.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1993), *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp.
- HALASI KUN TIBOR (1943), A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI LAJOS (szerk.): *A magyarság őstörténete.* Bp. 71–99.
- JAKUBOVICH EMIL (1918), *Lél és Lebedias:* *MNy.* 14: 225–30.
- JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-Magyar Olvasókönyv.* Pécs.
- KÁLMÁN BÉLA (1996), *A nevek világa.* 4. átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ (1913), A magyar vezetéknev: *Nyr.* 42: 289–93.
- KERTÉSZ MANÓ (1927), A magyar vezetéknevek történetéhez: *Nyr.* 56: 31–2.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965), *A magyar és szlovák családnevek rendszere.* Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseire: *MNyTK.* 160: 37–9.
- LIGETI LAJOS (1926), *Álmos:* *MNy.* 22: 80–2.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1956), Árpád-kori *Gugus, Gegus* személyneveink és a *gége, gőg, gőgös, gőgicsél* stb. szócsalád: *MNy.* 52: 167–73.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban:* *NytudÉrt.* 33. sz.
- MAKSAY FERENC (1960), A családnevek kialakulásához: *NévtVizsg.* 169–71.
- MELICH JÁNOS (1904), Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez: *NyK.* 34: 132–47.
- MELICH JÁNOS (1905), *Szláv jövevényszavaink.* I/2. Bp. 1903. I/1. Bp.
- MORAVCSIK GYULA (1938), A magyar *Álmos* név legrégebbi feljegyzéséhez: *MNy.* 34: 286–8.
- MORAVCSIK GYULA ford. (2003), *Biborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása.* Szeged.
- MORAVCSIK GYULA (1926), *Levente és Álmos:* *MNy.* 22: 82–4.
- NÉMETH GYULA (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása.* 2. javított kiadás. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1927), *Bő:* *MNy.* 23: 502–8.
- PAIS DEZSŐ (1956), *Bulcsú:* *MNy.* 52: 139–44.
- PAIS DEZSŐ (1931), *Fal:* *MNy.* 27: 242–6.

- PAIS DEZSŐ (1933), *Hetevény*: *MNy.* 29: 37–42.
- PAIS DEZSŐ ford. és jegyzetekkel ellátta (2003), *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1953), *Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett*: *MNy.* 49: 278–93.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. 2. kiadás. *MNyTK.* 115. sz.
- PAIS DEZSŐ (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához: *NévtVizsg.* 93–105.
- PAIS DEZSŐ (1934), *Szerencs: Szerencse*: 30: 108–10.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927), *Taksony*: *MNy.* 23: 274–84.
- VÁCZY PÉTER (1940–41), A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány: *LevKözl.* 18–9: 304–38.